214007

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH i OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SZKOLNE SCHRONISKA WYCIECZKOWE

INFORMATOR

VI.

ROK 1932

WARSZAWA — 1932

SKŁAD GŁÓWNY: KSIĄŻNICA-ATLAS T. N. S. W. NOWY-ŚWIAT 59.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SZKOLNE SCHRONISKA WYCIECZKOWE

INFORMATOR

VI.

ROK 1932

Biblioteka Jagiellonska
1003283791

WARSZAWA — 1932
SKŁAD GŁÓWNY: KSIĄŻNICA-ATLAS T. N. S. W. NOWY ŚWIAT 59

PRZEDRUK ZA PODANIEM ŹRÓDŁA DOZWOLONY.

214007
I
6(1932)

Uwagi w sprawie Informatora nadsyłać należy do Min. W. R. i O. P. Wydział Wych. Fiz. i Higj. Szk.

Zakłady Graficzne „Polska Zjednoczona", Warszawa.

Akc. Nr. 1019/32

OCHRONA PRZYRODY.

Przyroda żyje. Nie niszcz jej życia bez potrzeby. Nie łam gałązek, nie rwij kwiatów, nie płosz ptaków ani zwierząt.

OCHRONA KULTURY.

Na każdym kroku spotykasz dowody ludzkiej pracy. Nie niszcz ich. Szanuj trud i wysiłek ludzki. Szanuj ludzi. Wszyscy są tu twoimi braćmi. Winieneś im serdeczną przyjaźń i szczery szacunek.

IDEAŁY KRAJOZNAWCZE.

Ruszasz na wycieczkę nietylko dla tego, żebyś przewędrował pewną ilość kilometrów: masz oglądać piękno swojej ziemi, zbliżyć się do swoich braci, podziwiać piękno swoich pamiątek. Idziesz po to, żebyś ukochał swój kraj.

Wartość wychowawcza wycieczek.

Wśród bogatego skarbca środków wychowawczych dzisiejszych trudno znaleźć takie, któreby wytrzymywały porównanie z wycieczkami pod względem wielostronności działania. Dość wspomnieć, że z równą słusznością mamy prawo zaliczyć je do wszystkich trzech działów — do wychowania fizycznego, intelektualnego i moralnego.

Jako środek wychowania fizycznego, wycieczki wywierają wpływ zbawienny przedewszystkiem na zdrowie młodzieży. Trzeba bowiem pamiętać, że gdy idziemy pieszo, wiosłujemy, jedziemy konno, rowerem, czy na nartach i t. p., ćwiczymy wówczas wprawdzie mięśnie rąk, nóg i tułowia, lecz daleko ważniejszem jest działanie tego ruchu na rozwój najważniejszych narządów wewnętrznych naszego ciała, ze sercem i płucami na czele. Wszak liczne i wielkie grupy pracujących mięśni potrzebują dla swej odnowy tlenu i substancyj odżywczych. Dzięki zaś regulacyjnym czynnościom układu nerwowego, temu zapotrzebowaniu dzieje się zadość z zadziwiającą precyzją, bo oddech i krążenie krwi wzmagają swą wydajność. Podobnież dzieje się i z innemi czynnościami, jak trawienie, wydzielanie, przemiana materji.

To, o czem mówiliśmy dotąd, bywa naszym udziałem i poza obrębem wycieczek. Toć i gimnastyka, gry ruchowe, oraz gałęzie sportu nieturystyczne (jak lekka atletyka, pływanie, walki) dają, przy racjonalnej uprawie, wspomniane korzyści. Jest wszakże zasadnicza różnica w dwóch kierunkach. Po pierwsze, umiejętnie prowadzone wycieczki oddalają nas od wielkich

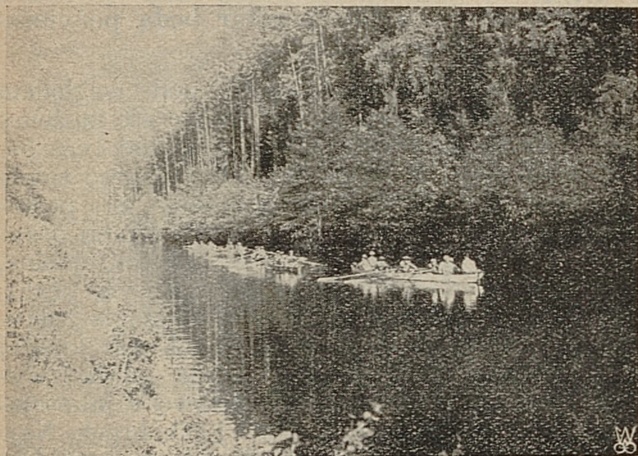

W drodze.

skupień ludzkich z ich dymem, pyłem, parami benzyny i t. p., wiodąc jak najczęściej na łono przyrody, w pola, lasy i góry. Tam oddychamy powietrzem nieraz idealnie czystem i korzystamy ze światła słonecznego znacznie bogatszego w najczynniejsze promienie pozafjołkowe, niż choćby na boisku lub w pływalni w obrębie miasta. Po wtóre, wycieczki dłuższe pozwalają tym czynnikom zdrowotnym działać bez przerwy

w ciągu szeregu godzin, dni czy nawet tygodni, powodując w młodocianym organizmie korzystne przemiany, trwające później częstokroć przez długie miesiące.

Pozostając jeszcze przy czysto fizycznych następstwach wycieczek. zwróćmy uwagę na s p r a w n o ś ć cielesną. którą im zawdzięczamy.

Puszcza Augustowska. Na kanale augustowskim

Daje nam ona nadewszystko wytrwałość w różnych postaciach lokomocji, posiadających wielką doniosłość praktyczną dla przyszłego życia. Prawda, że wynalazki techniczne ograniczyły już znacznie i nadal ograniczają znaczenie tych naturalnych, czynnych sposobów podróżowania, na korzyść kolei żelaznych, automobilu, aero-

planu. Nie wolno nam jednak zapomnieć, że kraj nasz posiada duże przestrzenie o stosunkach komunikacyjnych dość jeszcze pierwotnych; że pozatem nie mamy żadnej racji do rezygnowania z roli podróżników światowych, odkrywców i kolonizatorów dalekich obszarów zamorskich. Że wreszcie dla obrony Ojczyzny dobry jeździec, kolarz, narciarz czy wioślarz, a nadewszystko dobry piechur będą pożyteczniejsi, niż mól książkowy.

O korzyściach z wycieczek pod względem wychowania intelektualnego nie możemy się tu rozwodzić, gdyż są one już od czasów Komisji Edukacji Narodowej zbyt dobrze znane i uznane. Wystarczy przypomnieć, że posługują się niemi z równie dobremi wynikami przyrodnicy, jak geolog, mineralog, botanik, zoolog, biolog, geograf: humaniści, jak historyk, prahistoryk, etnograf, językoznawca; wreszcie i nauczyciele sztuk plastycznych. W zakresie każdej z tych gałęzi, plon jednej dobrze udanej wycieczki nieraz przewyższa ilościowo i jakościowo wyniki całego szeregu lekcyj szkolnych. Najpierw bowiem, na wycieczce znajdujemy studjowane przez nas przedmioty nie w postaci martwych, oderwanych od naturalnego podłoża okazów, czy reprodukcyj, lecz na tle właściwego im otoczenia. Po wtóre, wspomnienia z obserwacji tych przedmiotów kojarzą się w naszym umyśle z szeregiem innych, przeważnie dodatnich i miłych wyobrażeń, których równocześnie doznawaliśmy na wycieczce, co przyczynia się do ich pogłębienia i utrwalenia.

Ale spieszno nam do najważniejszego działu wychowania, którym jest bezsprzecznie wychowanie moralne. I pod tym względem wycieczki mogą bardzo wiele zdziałać. Już wytrwałość, o której dopiero co mówiliśmy ze stanowiska fizycznego, ma swoją równie ważną stronę moralną. Aby bowiem wytrwać, trzeba nietylko mieć zaprawne mięśnie i organa we-

Wybrzeżem morza.

wnętrzne, lecz i wolę wytrwania: bez niej niema dobrego turysty. Na tem polu wycieczki dystansują wszelkie inne ćwiczenia cielesne. Jako próby odwagi i przytomności umysłu, różne postacie turystyki są pożądanem uzupełnieniem tego, co w tej mierze dają inne sporty i gimnastyka, ćwicząc te zalety w innych warunkach, nieraz znacznie trudniejszych. Przecież np. wspinanie się na linie w sali gimnastycznej — to za-

ledwie przedsmak trudniejszych partyj skalnych w Tatrach. To samo odnosi się i do karności, która w wycieczkach przybiera częstokroć inną postać i inne uzasadnienie, niż w sali gimnastycznej, czy na boisku. Ale poza tem wszystkiem. charakter adepta wycieczek i obozów wzbogaca się o jedną jeszcze cenną zaletę. Jest nią zaradność i poprzestawanie na małem: przymioty w Polsce równie rzadkie, jak karność, gdyż nie sprzyjała ich rozwojowi szlachecka psychika naszych przodków, która rozszerzyła się później i na inne warstwy społeczne.

Kto wie jednak, czy nie najcenniejszym z przymiotów moralnych, jakie mogą nam dać (lub spotęgować) wycieczki, będzie pogłębienie miłości Ojczyzny przez jej poznanie jak najgruntowniejsze. Tylko kto poznał przyrodę Polski, kto się zetknął ze wspaniałemi zabytkami jej starej kultury, z ludem polskim, jego językiem, obyczajami, charakterem, ten tylko może ją pokochać trwale, głęboko i rozumnie, może przejąć się pragnieniem wytrwałej pracy dla jej dobra. A do celu wiedzie przemierzenie Rzeczypospolitej wszerz i wzdłuż własnemi stopami.

Szkolna akcja turystyczno-krajoznawcza.

Szkolna akcja turystyczno - krajoznawcza jest wyrazem troski Ministerstwa o wychowanie fizyczne oraz o wychowanie obywatelskie młodzieży. Podjęło ją Ministerstwo w roku 1926, kiedy postanowiło z części opłat, wnoszonych przez młodzież szkolną na fundusz gier i zabaw, stworzyć specjalny „fundusz szkolnych domów wycieczkowych“, którego przeznaczenie miało być odtąd ściśle związane z potrzebami i celami ruchu turystycznego młodzieży szkolnej.

Akcja Ministerstwa ma na celu stworzenie warunków, ułatwiających młodzieży zaspokajanie pędu do ruchu turystycznego oraz ujęcie tego ruchu w pewien system organizacyjny i wychowawczy.

W celu realizowania powyższych zadań, opracowywania wniosków i planów w sprawie organizacji szkolnych domów i schronisk wycieczkowych oraz w sprawie użytkowania funduszów, składanych przez młodzież na domy wycieczkowe, — powołana została do życia w styczniu 1927 roku stała *Międzydepartamentowa Komisja do spraw turystyczno-krajoznawczych.* Wynikiem jej działalności jest obecny stan organizacji szkolnych schronisk noclegowych.

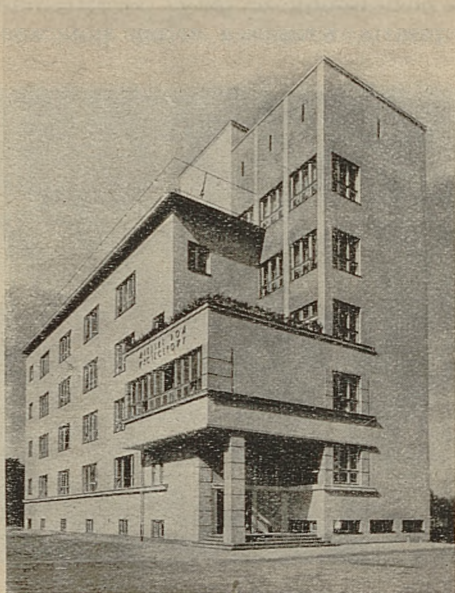
Ogólny program Ministerstwa w latach 1926—1931 obejmował cele następujące:

a) budowę domu wycieczkowego dla młodzieży szkolnej w Krakowie,
b) budowę domów wakacyjnych i wycieczkowych,
c) urządzenie schronisk noclegowych na najważniejszych szlakach turystycznych.

Dom wycieczkowy w Krakowie. Kraków, jako stolica sztuki i pamiątek polskich oraz jako punkt wyjścia dla wycieczek krajoznawczych w stronę Tatr, Pienin i Beskidów, ściągał od dawna liczne wycieczki młodzieży szkolnej ze wszystkich stron Rzeczypospolitej. Wzmagający się z każdym rokiem ruch wycieczkowy młodzieży wymagał rzetelnego zaopiekowania się nim tak ze strony władz szkolnych jak i zarządu m. Krakowa. To też potrzebie zapewnienia wycieczkom szkolnym odpowiednich warunków noclegowych zaradzić mogło jedynie stworzenie specjalnego domu wycieczkowego.

Już w roku 1922 Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego rzuciło myśl budowy domu wycieczkowego dla młodzieży szkolnej i zainicjowało zbieranie składek na ten cel wśród młodzieży i nauczycielstwa. Myśl, rzucona przez Kuratorjum, aczkolwiek znalazła żywy oddźwięk i zrozumienie wśród młodzieży i gron nauczycielskich, które nie szczędziły swoich skromnych datków i ofiar, z powodu niepomyślnych ówczesnych stosunków ekonomicznych i finansowych nie została zrealizowana. Zebrany na rzecz budowy domu wycieczkowego fundusz skutkiem

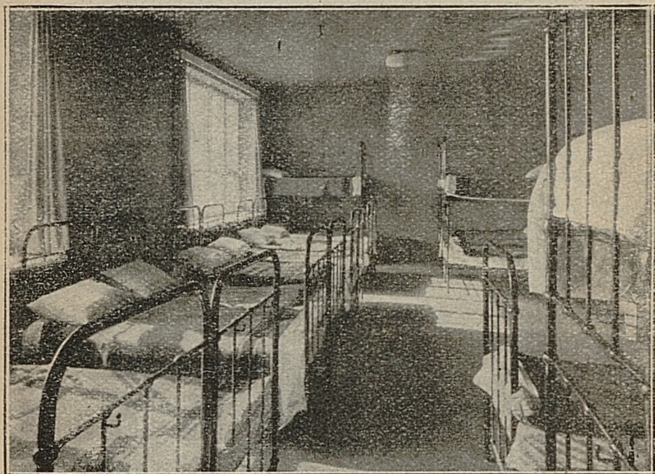
dewaluacji stracił swoją wartość i nie mógł stanowić realnej podstawy finansowej dalszego działania. Dopiero w roku 1926. w związku

Miejski dom wycieczkowy w Krakowie.
Widok ogólny.

z ujęciem kierownictwa akcji szkolnych domów wycieczkowych przez Ministerstwo sprawa budowy domu wycieczkowego w Krakowie weszła na drogę realną.

Uznając budowę domu wycieczkowego w Krakowie za jeden z najistotniejszych i najpilniejszych celów programu organizacji i budowy szkolnych domów wycieczkowych, Ministerstwo postanowiło wejść w porozumienie z Zarządem miasta Krakowa celem połączenia wy-

Miejski dom wycieczkowy w Krakowie. Sypialnia.

siłku władz szkolnych i gminy miasta dla budowy wspólnego domu wycieczkowego. Rokowania z miastem ciągnęły się do r. 1930, w którym to roku dzięki osobistemu zainteresowaniu się sprawą ś. p. Ministra d-ra Sławomira Czerwińskiego nastąpiło ostateczne porozumienie i zapadła decyzja przystąpienia do budowy pierw-

szej części Miejskiego Domu Wycieczkowego. przeznaczonej dla młodzieży szkolnej.

Miejski dom wycieczkowy stanął na gruncie obok Parku d-ra Jordana przy Alei 3 Maja w t. zw. Oleandrach. Dom projektował architekt inż. Edward Kreisler. Budowę rozpoczęto

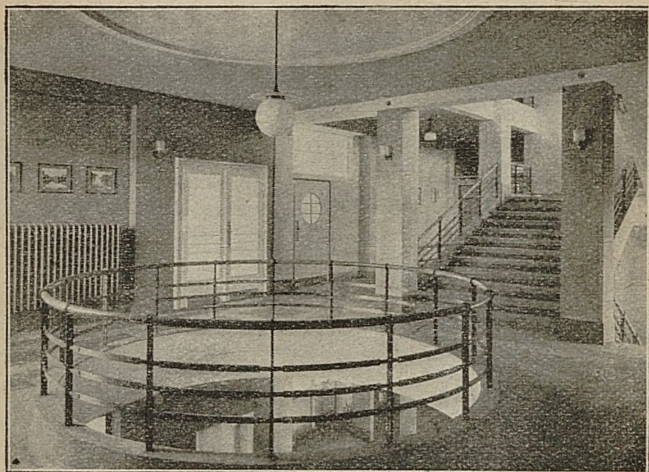

Miejski dom wycieczkowy w Krakowie. Świetlica.

w czerwcu 1930 r. Ostateczne wykończenie budynku nastąpiło w okresie budowlanym 1931 r., oddanie zaś do użytku z kompletnem wewnętrznem urządzeniem w dniu 12 września 1931 r. Uroczystość poświęcenia domu odbyła się w dniu 19 września 1931 r. w obecności przedstawicieli władz państwowych, gminy m. Krakowa, kie-

rowników i delegacyj młodzieży szkół krakowskich.

Wykończony obecnie dom nie jest całością projektowanego przez gminę Miejskiego Domu Wycieczkowego. Jest jego pierwszą częścią, prze-

Miejski dom wycieczkowy w Krakowie.
Hall I-go piętra.

znaczoną przedewszystkiem dla młodzieży szkolnej.

Koszt budowy domu wraz z urządzeniem wewnętrznem bez instalacyj zakładów miejskich wyniósł 516.094 zł. 95 gr. Na pokrycie kosztów budowy Ministerstwo udzieliło Zarządowi m. Krakowa z funduszu szkolnych domów wy-

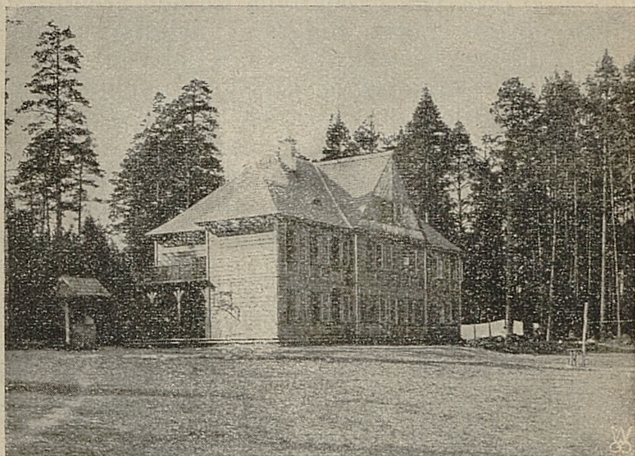
cieczkowych subwencji w wysokości 250.000 zł., na koszty zaś urządzenia wewnętrznego Ministerstwo asygnowało 10.000 zł., Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego z zebranego w latach 1922 — 1926 funduszu 24.000 zł.

Miejski dom wycieczkowy jest okazałą budowlą, o prostych i pięknych linjach architektonicznych, — wnętrze ma pełne światła, urządzenia praktyczne i celowe. Budynek posiada 13 wielkich i 6 mniejszych sal sypialnych, salę jadalną, świetlicę, obszerne halle na każdem piętrze, biuro Zarządu, 2 mieszkania służbowe, szatnie, umywalnie z wodą ciepłą i zimną, natryski, wanny, kuchenki gazowe, centralne ogrzewanie, pralnię, magazyny i obszerne tarasy. W budynku M. Domu Wycieczkowego znalazły też pomieszczenie Komendy męska i żeńska Chorągwi Krakowskiej Związku Harcerstwa Polskiego oraz biuro Komisji kół krajoznawczych młodzieży. Dom pomieścić może wygodnie 218 turystów (218 łóżek). Łóżka ustawione są pojedyńczo, mogą być jednak piętrowane.

Opiekę nad domem sprawuje Komitet, składający się z dwu delegatów Rady Miejskiej i dwu przedstawicieli Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego pod przewodnictwem Prezydenta miasta, względnie jego zastępcy. Organem wykonawczym Komitetu jest Zarządca domu. Statut Miejskiego Domu Wycieczkowego określa zadania Komitetu i obowiązki Zarządcy domu, regulamin i instrukcja dla Zarządcy normują życie wewnętrzne domu.

Domy wakacyjne i wycieczkowe. Pragnąc zapoczątkować akcję tworzenia ośrodków wa-

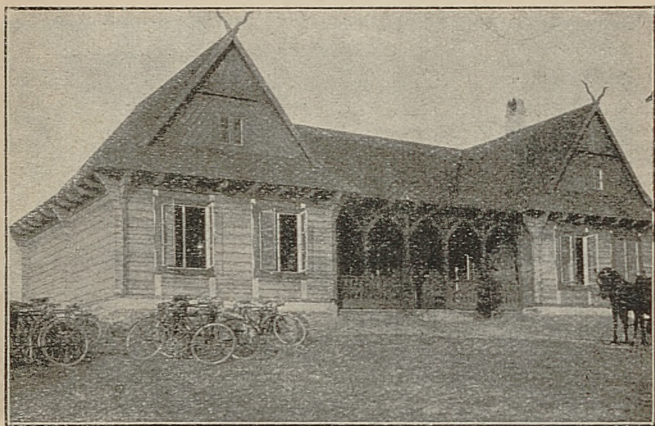
kacyjnych, w których znalazłaby młodzież idealne warunki obcowania z naturą, Ministerstwo przeznaczyło w roku 1927 część funduszu szkolnych domów wycieczkowych na *budowę kolonji wakacyjnej nad jeziorem Serwy.* Na terenie

Puszcza Augustowska.
Dom Wakacyjny nad jeziorem Serwy.

o powierzchni 2.59 ha nad jeziorem Serwy, w jego południowo-zachodniej części, w odległości 16 klm. drogi szosowej od m. Augustowa i 2 i pół klm. drogi bocznej przez wioskę i las w obrębie nadleśnictwa Serwy, wzniesiony został kosztem 65.895 zł. 51 gr. obszerny dom wakacyjny, wyposażony następnie w odpowiednie urządzenia wewnętrzne, łodzie i sprzęt wioślar-

ski. Dom użytkowany jest w okresie wakacyjnym przez Naczelnictwo Związku Harcerstwa Polskiego, jako ośrodek harcerskich kursów sportu wodnego,—pozatem zaś pełni rolę osiedla szkolnego i schroniska dla wycieczek turystyczno-krajoznawczych.

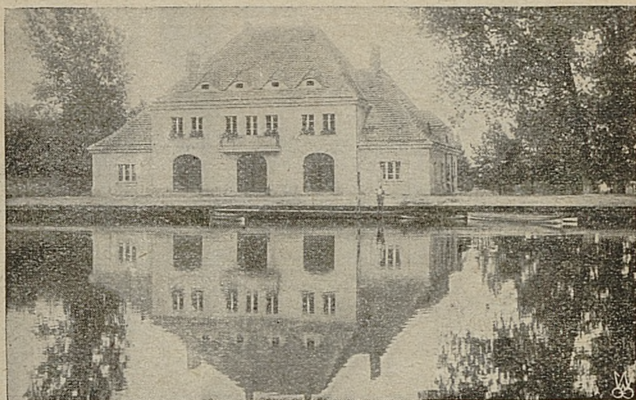

Schronisko wycieczkowe P. T. K. nad jeziorem Wigry (pow. suwalski).

W tymże roku 1927 Ministerstwo zdecydowało poprzeć *budowę domu wakacyjnego w Morgownikach* pod Nowogrodem Łomżyńskim. Powstał on staraniem Koła Rodzicielskiego gimnazjum państwowego im. Konopnickiej w Łomży, w południowej części uroczyska Borek Mały w nadleśnictwie Nowogród, na gruncie (2 ha), udzielonym do dyspozycji Ministerstwa. Dom

wakacyjny (schronisko i budynek gospodarczy) w Morgownikach stanowi punkt oparcia dla wycieczek młodzieży, odbywanych po puszczy Kurpiowskiej, głównie zaś służy na kolonje letnie szkół łomżyńskich.

Nie podejmując z powodu braku większych środków i rezerw finansowych dalszej budowy

Przystań wioślarska młodzieży szkolnej w Kaliszu.

specjalnych domów wycieczkowych, Ministerstwo popierało inicjatywę w tym kierunku zarówno czynników szkolnych, jak i społecznych. I tak w roku 1928 przyczyniło się do zorganizowania ogniska wycieczkowego w Polskim Domu Akademickim w Gdańsku (Wrzeszcz-Langfuhr, Heeresanger 11) oraz schroniska w Dworku Cisowym w Sromowcach Wyżnych w Pieninach. W tymże roku Ministerstwo udzieliło Polskiemu

Towarzystwu Krajoznawczemu zasiłku w wysokości 35.000 złotych na *budowę schroniska wycieczkowego nad jeziorem Wigierskiem (Wigry)* w powiecie suwalskim. W schronisku tem Polskie Tow. Krajoznawcze zobowiązało się zarezerwować do wyłącznego użytku młodzieży szkolnej

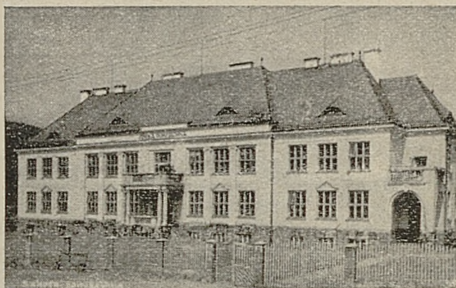
Szkolna przystań wioślarska ze schroniskiem w Warszawie.

conajmniej połowę miejsc, znajdujących się w schronisku.

W roku 1930 udzielono zasiłków: Towarzystwu Przyjaciół Dworku Cisowego na budowę domu wycieczkowego w Jurgowie, — Oddziałowi Polskiego Tow. Krajoznawczego w Wilnie na rozszerzenie schroniska, — oraz Gimnazjum im. T. Kościuszki *w Kaliszu* na dokoń-

czenie *budowy szkolnej przystani wioślarskiej.* W pięknym budynku tej przystani znalazło pomieszczenie szkolne schronisko noclegowe.

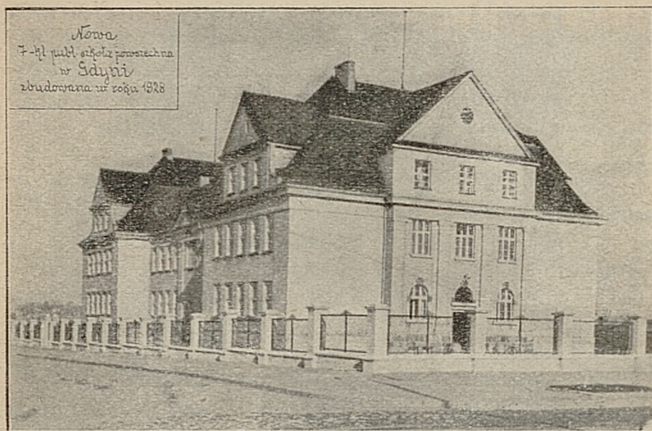
W roku bieżącym Ministerstwo poparło budowę *szkolnej przystani wioślarskiej w Pińsku,* której ukończenie, otwarcie i oddanie do użytku nastąpi w czerwcu. Pińsk, położony u zbiegu dwu rzek spławnych Piny i Strumienia, mających połączenie w bliskim sąsiedztwie z Prypecią oraz przez Muchawiec z Bugiem, stanie się niewątpliwie w najbliższej przyszłości ważnym ośrodkiem sportu wioślarskiego młodzieży, a jedyny pod względem swej piękności i oryginalności teren Polesia celem najciekawszych wycieczek wioślarskich i kajakowych. Szkolna przystań wioślarska w Pińsku będzie zarazem schroniskiem noclegowem dla tych wycieczek.

Wisła. Szkoła powszechna, gdzie mieści się schronisko wycieczkowe.

Również *w szkolnej przystani wioślarskiej w Warszawie* urządzono w roku bieżącym schronisko noclegowe dla wycieczek wioślarskich.

Z wiosną bieżącego roku z inicjatywy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Pomorskiego, rozpocznie się budowa domu wakacyjnego w Jastarni na Helu. Dom powstaje ze składek młodzieży szkół pomorskich przy poparciu Ministerstwa.

W szkole powszechnej w Gdyni mieści się najliczniej odwiedzane schronisko szkolne (ponad 8000 noclegów).

W Okręgu Szkolnym Lwowskim z funduszów, zebranych przez młodzież szkolną na pamiątkowy pomnik ku uczczeniu dziesięciolecia niepodległości państwa polskiego, wybudowano dwa domy wypoczynkowe dla młodzieży szkolnej Okręgu Lwowskiego: w Chyrowie dla młodzieży szkół powszechnych (w zarządzie Tow. „Dzieci na wieś“ we Lwowie) i w Siankach dla

młodzieży szkół średnich (w zarządzie T. N. S. W. we Lwowie).

Szkolne schroniska noclegowe. Zasady, na jakich Ministerstwo postanowiło oprzeć organizację sieci schronisk noclegowych, są następujące:

1) punkty noclegowe powinny znajdować się w miejscowościach atrakcyjnych dla turystyki szkolnej, z punktu widzenia bądź piękna krajobrazu lub osobliwości przyrody, bądź też zabytków architektury i sztuki lub jakichś innych osobliwości regjonalnych;

2) wyznaczone punkty noclegowe powinny stanowić punkty wyjścia i punkty oparcia dla wycieczek i wypraw w najpiękniejsze zakątki okoliczne;

3) schroniska powinny być tak rozmieszczone, aby wytyczały szlaki wycieczkowe, ułatwiające dłuższe wędrówki piesze;

4) punkty noclegowe powinny być tak oddalone od siebie, aby średnio wyrobiona młodzież mogła drogę między niemi przebyć bez wielkiego zmęczenia.

W pierwszej fazie organizacji szkolnego ruchu turystycznego Ministerstwo postanowiło ze względów oszczędnościowych — wzorem zagranicy — wykorzystać na schroniska noclegowe przedewszystkiem budynki szkolne, zaopatrując je w odpowiedni inwentarz, a mianowicie: łóżka, koce i t. p. — Z chwilą, gdy w określonej miejscowości, na danym szlaku wycieczkowym, budynek szkolny nie będzie mógł w sposób wystarczający zaspokoić potrzeb turystyki szkolnej, — Ministerstwo podejmie inicjatywę budo-

wy specjalnego domu wycieczkowego, któryby jednocześnie był wykorzystany jako osiedle szkolne lub kolonja nieustająca.

W myśl tych zasad ogólnych Ministerstwo prowadzi akcję urządzania schronisk noclegowych, przyczem główną wytyczną planu ich roz-

W schronisku wycieczkowem w Wilnie.
(18-ta warsz. drużyna harc.).

budowy jest dążenie do takiego rozwijania i zagęszczania łańcuchów schronisk, by faktycznie wytyczały one pożądane szlaki wycieczkowe. Szereg takich szlaków tworzą już obecnie łańcuchy schronisk na Śląsku, w Beskidzie Zachodnim, w Dolinie Dunajca, Prutu, na Pomo-

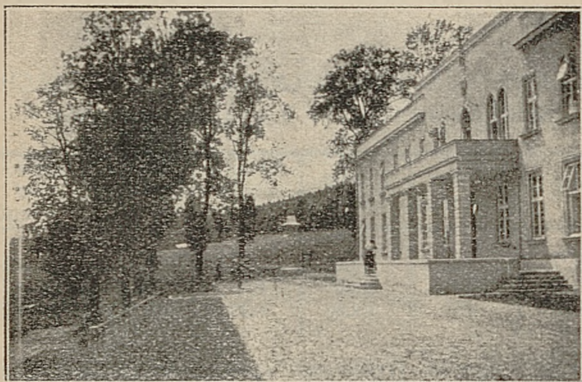
rzu, w województwie Kieleckiem, Lubelskiem i na Wołyniu. Nie zaniedbano jednak wyposażenia w schroniska również takich ośrodków turystycznych, które same dla siebie stanowią cel licznych wycieczek szkolnych.

Urządzenie schronisk jest skromne. W większości zaopatrzone są tylko w żelazne łóżka - leżaki z wygodnym materacem siatkowym, w duże koce klasztorne, poduszki, miednice i wiadra do mycia. Schroniska, w których frekwencja roczna przekracza 500 osób. zaopatruje się ponadto w materace na łóżka. Często jednak i w schroniskach o mniejszej frekwencji troskliwi opiekunowie ich starają się o wygodę wycieczkowiczów i znajdują środki na zakupienie sienników, słomy, siana a nawet prześcieradeł.

Normalnie schronisko urządza się w izbach i salach szkolnych. W ciągu roku szkolnego, gdy szkoły są czynne, izby szkolne wykorzystuje się na schronisko noclegowe tylko w godzinach wolnych od nauki. W okresie wakacyjnym schronisko winno być stale przygotowane do przyjęcia wycieczek. Tylko nieliczne szkoły mają budynki i lokale tak obszerne, iż mogą przeznaczyć część lokalu na stałe pomieszczenie schronisk. Do takich należą: państw. gimnazjum im. St. Batorego w Warszawie. gimnazjum im. J. Słowackiego w Wilnie, szkoła powsz. w Poznaniu i Gdyni.

Rozwój organizacji szkolnych schronisk noclegowych charakteryzują następujące dane:

W r. 1927 utworzono 41 schronisk noclegowych o liczbie 800 łóżek, — w r. 1928 zwiększono liczbę schronisk do 50, liczbę łóżek do 1.000. W r. 1929 zwinięto 5 schronisk, w których frekwencja była minimalna, inwentarz zaś przeniesiono do schronisk. leżących na do-

Bucze harcerskie na Śląsku.
Szkoła instruktorska ze schroniskiem.

godniejszym szlaku wycieczkowym. W roku tym nie utworzono nowych punktów, oddano natomiast do dyspozycji Kuratorjum Okręgu Szkolnego Poznańskiego nowozakupionych 200 łóżek celem wykorzystania ich przy organizowaniu w Poznaniu masowych schronisk noclegowych dla wycieczek szkolnych na Powszechną Wystawę Krajową. W r. 1930 czynnych było 80 schronisk (1.800 łóżek), nie licząc 12

schronisk Wojewódzkiej Komisji Turystycznej w Katowicach (375 łóżek), domów wakacyjnych w Serwach i Morgownikach oraz schroniska Liceum Krzemienieckiego.

W roku 1932 liczba punktów noclegowych. wyposażonych całkowicie lub częściowo przez Ministerstwo, podniosła się do 141. liczba łóżek— do 3.488.

FREKWENCJA W SZKOLNYCH SCHRONISKACH NOCLEGOWYCH W LATACH 1927—1931.

Rok	Liczba schronisk	Liczba łóżek	Liczba wycieczek	Osób korzystających	Udzielono noclegów
1927	41	800	58	2 172	2.448
1928	50	1000	695	16.090	24.447
1929	45	1000	620	14.963	21.560*)

UWAGA. Spadek frekwencji spowodowany był skierowaniem ruchu wycieczkowego na Powszechną Wystawę Krajową do Poznania, gdzie w 30 schroniskach o 4.500 łóżkach przyjęto 2.285 wycieczek, liczących 153.000 uczestników.

1930	92	2175	1.677	29.805	42.000
1931	113	3223	2.806	44 195	64 305

UWAGA. Cyfry z r. 1931 obejmują schroniska Ministerstwa, Śląskiej Wojew. Komisji Turyst. i Miejski dom wycieczkowy w Krakowie.

Ze schronisk korzystała w 84% młodzież szkolna, w 16% nauczycielstwo, studenci szkół akademickich i uczestnicy wycieczek pozaszkolnych (chłopców

i mężczyzn 58%, dziewcząt i kobiet 42%). Na ogólną liczbę korzystającej młodzieży szkolnej było:

38% dziatwy szkół powszechnych,
33% młodzieży szkół średnich ogólno-kształcących,
9% młodzieży szkół zawodowych,
20% młodzieży zakładów kształcenia nauczycieli.

ZARZĄDZENIA

Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

w sprawie akcji szkolnych domów wycieczkowych i wycieczek turystyczno - krajoznawczych.

A. Fundusz szkolnych domów wycieczkowych.

Okólnik Ministra W. R. i O. P. z dnia 19 maja 1926 r. Nr. O. Prez. 3460/26 w sprawie opłat na budowę domów wycieczkowych (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. Nr. 9, poz. 105).

Ministerstwo zamierza we współdziałaniu z Radą Naczelną z Wojewódzkiemi i Powiatowemi Komitetami Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego przystąpić do stworzenia licznych punktów oparcia dla kolonji, obozów wakacyjnych i wycieczek młodzieży szkół średnich ogólnokształcących, zawodowych i seminarjów nauczycielskich.

Zanim sprawę pokrycia kosztów tej rozległej akcji budowlanej będzie można załatwić w sposób odmienny, zarządzam, aby corocznie z opłat na fundusz gier i zabaw ruchowych, wynoszących 4 złote od każdego ucznia, dyrekcja każdego gimnazjum państwowego, każdego państwowego seminarjum nauczycielskiego przeznaczała 1 złoty, a każdej państwowej szkoły zawodowej 50 groszy na cel powyższy. Wobec tego corocznie 25% zebranych od

wszystkich uczniów całkowitych rocznych opłat z powyższego tytułu winna Dyrekcja każdej z wymienionych szkół wnieść do pocztowej Kasy Oszczędności na konto czekowe Nr. 30473"...

..."Równocześnie Ministerstwo zwraca się do szkół prywatnych powyższych kategoryj z wezwaniem, aby — w miarę możności—w ten sam sposób przyczyniły się do zamierzonej akcji. Szkoła prywatna, chcąca, aby jej młodzież korzystała na równi z młodzieżą szkół państwowych z mających powstać urządzeń, winna zadeklarować swój udział w akcji pismem, skierowanem bezpośrednio do Ministerstwa, a następnie regularnie wnosić po 1 zł. — szkoły zawodowe po 50 gr.—od każdego ucznia rocznie do P.K.O. w sposób wskazany powyżej".

Zarządzeniem Ministra W. R. i O. P. z dnia 31 stycznia 1928 r. Nr. 1503/28 oraz zarządzeniami z dnia 31 sierpnia 1931 r. Nr. II 19619/31 i Nr. II 19620 w sprawie taks i opłat szkolnych w państwowych szkołach średnich ogólnokształcących i zakładach kształcenia nauczycieli (Dz. Urz. Min. WR. i OP. Nr. 9, poz. 104 i 105) pobierane od uczniów państwowych szkół średnich ogólnokształcących i zakładów kształcenia nauczycieli opłaty na fundusz domów wycieczkowych włączone zostały do taksy administracyjnej.

Z wpłacanej przez Dyrekcje do dyspozycji Ministerstwa części taksy administracyjnej, t. j. z funduszu specjalnego „Taksa Administracyjna", Ministerstwo przekazuje corocznie odpowiednią do ustanowionych poprzednio opłat sumę na „fundusz szkolnych domów wycieczkowych". Sposób pobierania i przekazywania opłat od uczniów państwowych szkół zawodowych nie uległ zmianie (ust. VII zarządzenia z dnia 12 września 1931 r. Nr. III, T. 5944/31 — Dz. Urz. Nr. 9, poz. 106).

Szkoły prywatne, za wyjątkiem szkół samorządowych i komunalnych Województwa Śląskiego, dotychczas nie poparły akcji Ministerstwa.

Okólnik Ministra W. R. i O. P. z dnia 18 czerwca 1930 r. Nr. I—WF—4223/30 w sprawie opłat na budowę domów wycieczkowych (Dz. Urz. Min. WR. i OP. Nr. 7 z 1930 r., poz. 128):

„W związku z zarządzoną przezemnie zmianą nazwy konta czekowego Pocztowej Kasy Oszczędności Nr. 30473 na „Fundusz szkolnych domów wycieczkowych",—należy opłaty uczniowskie z funduszu gier i zabaw, przeznaczone na domy wycieczkowe, wnosić do P. K. O. na konto Nr. 30473 na rzecz „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych", nie zaś na rzecz „Rady Naczelnej Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego".

B. Wycieczki turystyczno-krajoznawcze.

Okólnik Ministra WR. i OP. z dnia 21 maja 1927 r. Nr. 19096/27 w sprawie szkolnych wycieczek turystyczno-krajoznawczych (Dz. Urz. Min. WR. i OP. Nr. 9 z 1927 r. poz. 147).

„W trosce o kształcenie przyszłego obywatela Rzeczypospolitej nauczycielstwo wszelkich szkół winno kłaść duży nacisk na wycieczki turystyczno-krajoznawcze, które są nader ważnem uzupełnieniem wychowania szkolnego. Krzepią one zdrowie młodzieży, dają niezbędne poczucie piękna i bogactwa ziemi rodzinnej, budzą uczucia patrjotyczne i instynkty państwowo-twórcze.

Przy organizowaniu wycieczek należy korzystać ze wskazówek, opracowanych przez Ministerjalną Komisję do spraw turystyczno - krajoznawczych.

...Uznając wycieczki turystyczno - krajoznawcze za wysoce wartościowy czynnik w wychowaniu młodzieży. polecam tę sprawę specjalnej uwadze nauczycielstwa i władz szkolnych".

W sprawie wycieczek turystycznych po Bałtyku.

Komunikat Nr. I. Prez. 214/30. (Dz. Urz. Min. WR. i OP. Nr. 2 z r. 1930, poz. 25):

„Przedsiębiorstwo państwowe „Żegluga Polska" urządza od lat paru w ciągu lata wycieczki turystyczne po Bałtyku. Takie wycieczki zbiorowe korzystają z szeregu ulg i udogodnień.

Ze względu na wpływ, jaki powyższe wycieczki wywierają na krzewienie idei morskiej, Ministerstwo WR. i OP. zachęca podległych sobie pracowników do brania w nich jak najliczniejszego udziału.

Bliższych informacyj o terminie, celu i kosztach wycieczek udzielić może dyrekcja P. P. „Żegluga Polska" w Gdyni".

C. Szkolne schroniska noclegowe.

Okólnik Ministra WR. i OP. z dnia 7 marca 1930 r Nr. I—WF—1417/30 w sprawie wizytacji szkolnych schronisk noclegowych (Dz. Urz. Min. WR. i OP. Nr. 3 z r. 1930 poz. 39):

„W myśl okólnika z dnia 21 maja 1927 r. Nr. I 9096/27 (Dz. Urz. Min. W. R. i O. P. z dnia 30 lipca 1927 r. Nr. 9, poz. 147) w sprawie szkolnych wycieczek turystyczno-krajoznawczych,—polecam specjalnej opiece organizowane przez Ministerstwo od lat trzech w okresie letnim schroniska noclegowe w lokalach publicznych szkół powszechnych, seminarjów nauczycielskich i szkół średnich ogólnokształcących, a to ze względu na ich znaczenie, jak

również ze względu na znaczną wartość materjalną inwentarza (łóżka, koce, poszewki).

Celem roztoczenia powyższej opieki nad schroniskami zechce Kuratorjum (Wydział Oświecenia) polecić inspektorom szkolnym (względnie wizytatorom), aby w miarę możności wizytowali schroniska podczas lata, gdy są one czynne, i aby w ciągu roku szkolnego, przy wizytacji szkoły, zwracali uwagę na sposób przechowywania oraz stan inwentarza schronisk, i interesowali się kroniką zakładu, zawartą w specjalnej książce sprawozdawczej, do której każda wycieczka obowiązana jest wpisywać dane sprawozdawcze.

Sprawozdania z wizytacji poszczególnych schronisk noclegowych należy przesyłać Ministerstwu łącznie ze sprawozdaniem rocznem z wycieczek.

Wykaz schronisk noclegowych zawiera Informator, rozsyłany corocznie do wszystkich szkół państwowych".

INSTRUKCJA

z dnia 17 marca 1931 r. Nr. I WF. 2130/31 w sprawie utrzymywania i korzystania ze Szkolnych Schronisk Noclegowych.

(Dz. Urz. Min. WR. i OP. Nr. 4—5 z r. 1931, poz. 53)

Celem rozbudzenia i rozwinięcia wśród młodzieży szkolnej ruchu turystyczno-krajoznawczego Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego organizuje z „Funduszu szkolnych domów wycieczkowych" szkolne schroniska noclegowe i domy wycieczkowe, jako punkty oparcia dla wycieczek i wędrówek młodzieży szkolnej.

Wykaz szczegółowy schronisk wraz z mapą ich rozmieszczenia znajduje się w Informatorze, wydawanym corocznie przez Ministerstwo.

Szkolne schroniska noclegowe organizowane są przedewszystkiem w budynkach szkolnych szkół wszelkich typów, pozatem pewna liczba schronisk mieści się w domach wycieczkowych specjalnie na ten cel zbudowanych lub budynkach Towarzystw, popierających turystykę wogóle, a turystykę młodzieży w szczególności.

Schroniska noclegowe w budynkach szkolnych, bursach i internatach pozostają pod nadzorem i opieką dyrekcyj względnie kierowni-

ków szkół. Dyrektorzy szkół średnich ogólnokształcących, seminarjów nauczycielskich i średnich szkół zawodowych mogą wciągnąć do współpracy młodzież szkolną, powierzając administrację schronisk dobrze spełniającej swe zadanie organizacji samorządowej szkolnej, szkolnemu kołu krajoznawczemu lub drużynie harcerskiej.

Schroniska mieszczące się w domach wycieczkowych i turystycznych pozostają pod opieką właścicieli tych domów lub towarzystw.

A. Wskazówki dla kierowników schronisk.

1. Szkoły i budynki, w których znajdują się szkolne schroniska noclegowe, powinny być w okresie wycieczkowym oznaczone specjalnemi *tablicami informacyjnemi*, umieszczonemi w sposób widoczny u wejścia do budynku oraz przynajmniej w dwu oknach frontowych. Obok tablic informacyjnych należy również umieszczać plakaty propagandowe oraz ogłoszenia z adresami stowarzyszeń i osób, które podejmą się bezinteresownie udzielać wycieczkom i pojedyńczym turystom szkolnym informacyj, ewentualnie także pomocy i ułatwień w zwiedzaniu miejscowości i okolicy.

2. *Schroniska zaopatrzone są w łóżka - leżaki z materacami sprężynowemi oraz w koce i poduszki* (niektóre i w sienniki), ponadto w miednice i wiadra do mycia.

3. W okresie wakacyj letnich, kiedy szkoła jest nieczynna, schronisko powinno być stale przygotowane i urządzone do przyjęcia wycie-

czek i wędrującej młodzieży, a zatem łóżka powinny być ustawione w izbach szkolnych i zaścielone materacami i kocami, poduszki (sienniki) napełnione sianem lub słomą. W izbie należy, po wyniesieniu ławek. pozostawić tylko te meble szkolne (ławki i stół), które mogą być użyteczne korzystającym ze schronisk. W ciągu roku szkolnego, gdy szkoła jest czynna, ze schronisk korzystać można tylko w godzinach wolnych od nauczania. W związku z tem inwentarz schronisk należy przechowywać tak, aby można było każdej chwili z niego korzystać, a więc, o ile możności, w pobliżu tej izby, która ma być użyta jako schronisko noclegowe.

4. W okresie zimowym, o ile schronisko nie jest wykorzystywane do sportów zimowych, inwentarz schroniska należy zabezpieczyć przed zniszczeniem. Łóżka należy złożyć w miejscu suchem, koce zaś (sienniki i pościel, jeśli schronisko je posiada) starannie wytrzepane i przesypane środkiem dezynfekcyjnym (naftaliną) należy przechowywać w skrzyniach lub koszach plecionych, specjalnie na ten cel zakupionych.

Cały inwentarz schroniska należy wpisać do specjalnego zeszytu, jako do książki inwentarzowej schroniska.

B. Wskazówki dla korzystających ze schronisk.

1. Do korzystania ze schronisk mają prawo:

a) dziatwa i młodzież szkolna, odbywająca wycieczki w grupach pod kierownictwem nauczycieli lub kierowników

organizacyj wychowawczych szkolnych,

b) drużyny i zespoły wędrowne uczniów (uczenic) oraz pojedyńczy uczniowie, odbywający wycieczki piesze, wioślarskie, narciarskie, kolarskie i t. p.,

c) nauczyciele, towarzyszący wycieczkom młodzieży szkolnej oraz zespoły wycieczkowe nauczycielskie.

O ile lokal schroniska jest wolny, mogą z niego korzystać wycieczki zespołowe młodzieży pozaszkolnej, nauczyciele, studenci szkół akademickich i członkowie towarzystw turystycznych, odbywający wycieczki turystyczne w grupach lub pojedyńczo.

2. Korzystający ze schronisk obowiązani są przedstawić kierownikowi szkoły względnie gospodarzowi schroniska odpowiednią legitymację (legitymację uczniowską, zaświadczenie dyrekcji szkoły, legitymację nauczycielską, akademicką lub turystyczną).

3. Wycieczki, liczące powyżej 10 uczestników, powinny zamawiać noclegi wcześniej (8—14 dni przed przybyciem) drogą wymiany korespondencji. Zamówienie należy kierować do dyrekcji względnie kierownictwa szkoły, w której mieści się schronisko. Dyrekcje względnie kierownicy szkół odpowiadać będą tylko na telegramy, listy i kartki pocztowe z zapłaconą odpowiedzią. Przy zamawianiu miejsc w schronisku należy podać: nazwisko kierownika wycieczki, liczbę i płeć uczestników, szkołę i miejscowość, z której wycieczka pochodzi, dzień, ewentualnie godzinę przybycia. O przy-

jęciu wycieczki do schroniska decyduje kolejność zgłoszenia.

4. Wycieczki, liczące mniej niż 10 uczestników (niczek), oraz wędrujący pojedyńczo uczniowie zgłaszają się o nocleg u kierownika szkoły względnie gospodarza schroniska bezpośrednio po przybyciu do danej miejscowości, nie później jednak jak przed godziną 21. Po tej godzinie mogą być przyjmowani do schronisk tylko ci, którzy uprzedzili kierownika szkoły względnie gospodarza schroniska o późniejszem przybyciu.

5. Przy rozmieszczaniu wycieczek w schroniskach należy młodzież żeńską umieszczać oddzielnie od męskiej. W schroniskach składających się z jednej izby noclegowej, przyjmowanie jednocześnie obu płci jest niedopuszczalne.

6. Po przybyciu do schroniska kierownik wycieczki (także i osoba pojedyńcza, korzystająca ze schroniska), obowiązany jest wypełnić szczegółowo druk sprawozdawczy, znajdujący się na miejscu.

7. Opłata za jeden nocleg wynosi 20 groszy od osoby. W schroniskach Województwa Śląskiego oraz zorganizowanych przez Śląską Wojewódzką Komisję Turystyczną opłata za jeden nocleg wynosi po 50 groszy od osoby.

W pewnej liczbie schronisk lepiej wyposażonych (woda bieżąca, elektryczność, gaz), specjalnie w wykazie schronisk oznaczonych, opłata za nocleg może za zezwoleniem Ministerstwa być podniesiona do 50 groszy, a nawet do 1 zł.

Opłatę za nocleg uiszczać należy z góry wieczorem dnia poprzedzającego nocleg względ-

nie w przeddzień opuszczenia schroniska. Pokwitowań z opłat za nocleg w zasadzie nie wydaje się.

Wpływy z opłat 20 gr. za nocleg przeznaczać należy wyłącznie na rzecz służby schroniska. Wpływy z opłat wyższych dyrekcja (kierownictwo) szkoły lub osoba zarządzająca schroniskiem obraca na wynagrodzenie służby, zakup słomy, opłacanie należności za wodę, elektryczność, gaz, zakup lub uzupełnienie inwentarza.

W tym przypadku wpływy z opłat za noclegi należy notować w książeczce dochodów i rozchodów schroniska.

8. Z tego samego schroniska korzystać można zasadniczo nie dłużej niż trzy noce z rzędu. Dłuższy pobyt jest dozwolony tylko wówczas, gdy do schroniska nie zgłosiła się żadna inna wycieczka szkolna oraz gdy zarząd lokalu wyraził na to swą zgodę. Schroniska noclegowego nie wolno używać jako domu kolonijnego.

9. W obrębie schroniska nie wolno używać maszynek spirytusowych, naftowych lub innych, mogących spowodować pożar. Posługiwać się należy w miarę możności latarkami elektrycznemi, jaknajbardziej unikać ze względu na niebezpieczeństwo pożaru świateł otwartych. zbędnego palenia świec, zapałek i t. p. Źródła światła (świeca. lampa naftowa) umieszczać w miejscu możliwie bezpiecznem. Ze względów bezpieczeństwa oraz ze względów higjenicznych palenie tytoniu w pomieszczeniach noclegowych jest surowo wzbronione.

10. W schroniskach, w których warunki na to pozwalają, mogą być organizowane stacje posiłkowe. Z kuchni, znajdującej się w budynku, korzystać mogą wycieczki i młodzież wędrująca tylko za zezwoleniem gospodarza schroniska na warunkach z nim omówionych.

11. Korzystający ze schroniska obowiązani są do zachowania wymaganej przez otoczenie ciszy, do szanowania budynku i inwentarza lokalu, a za wszelkie uszkodzenia muszą wypłacić odpowiednie odszkodowanie. W szczególności przestrzegać należy wzorowej czystości i zachowania porządku, o który dbać musi każdy uczestnik wycieczki, gdyż w schroniskach niema specjalnej służby pokojowej. Do korzystających ze schronisk należy zaścielenie i uporządkowanie łóżka, przewietrzenie, a nawet, gdy potrzeba, wymiecenie sali. Łóżek nie należy użytkować jako ławek lub stołków, unikać, o ile możności, umieszczania na nich plecaków, walizek, płaszczy i t. p. Nie wolno kłaść się na łóżku w obuwiu. Nie wolno opuścić schroniska bez uprzedniego doprowadzenia sali, łóżek, sprzętu i naczyń, z których się korzystało, do wzorowego porządku.

12. Po godzinie 22. nie wolno w schronisku śpiewać lub hałasować, światło należy o tej godzinie pogasić, aby potrzebującym snu zapewnić spokój. Jeżeli noclegujący ruszają o świcie, powinni baczyć, by pozostałym śpiącym w schronisku nie przerywać snu.

13. Ze skargami i życzeniami zwracać się należy do dyrekcyj (kierowników) szkół względnie gospodarzy schroniska. Z uzasadnionemi

zażaleniami tak kierownicy wycieczek jak i gospodarze schronisk powinni się zwracać za pośrednictwem swoich przełożonych do odnośnych Kuratorjów.

14. Korzystający ze schroniska obowiązani są przestrzegać jak najściślej postanowień niniejszej instrukcji. Za porządek i odpowiednie zachowanie się uczestników wycieczki odpowiedzialni są w pierwszym rzędzie kierownicy wycieczek.

Minister

(—) Sł. Czerwiński

ULGI KOLEJOWE DLA WYCIECZEK SZKOLNYCH.

Wyciąg z Taryfy osobowej Polskich Kolei Państwowych (cz. II. rozd. D. ustęp II), obowiązującej od dnia 1 Kwietnia 1931 r.

II. Na zbiorowe wycieczki szkolne i przejazdy na kolonje.

1. Wychowańców — bez różnicy płci i wieku — wszelkich zakładów naukowych państwowych lub prywatnych, którym przyznane są prawa zakładów naukowych państwowych, jak również towarzyszący im personel nauczycielski, przewozi się przy zbiorowych, pod nadzorem nauczycielskim urządzanych, wycieczkach co najmniej 10-ciu osób, bez względu na odległość, w wagonach klasy III-ej pociągów osobowych, objętych rozkładem jazdy, za połowę normalnej opłaty taryfowej.

2. Dla uczniów w wieku poniżej lat 10 wydaje się bilety za opłatą 1/4 taryfy normalnej (75% zniżki) z zaokrągleniem cen biletów ulgowych klasy III do najbliższej liczby wzwyż, podzielonej przez 10. W klasie II ceny biletów są 1 1/2 raza wyższe, niż w klasie III.

3. Przy wycieczkach wychowańców szkół powszechnych, lub średnich, na każdych 10-u płacących uczniów jednego niezamożnego ucznia przewozi się bezpłatnie.

4. Na każdych 10-ciu wychowańców można przewozić za opłatą ulgową najwyżej jedną osobę z personelu nauczycielskiego w charakterze nadzorczym.

5. Właściwa władza szkolna winna przynajmniej na 24 godziny przed wyjazdem zwrócić się z pisemnem zgłoszeniem według wzoru Nr. 2 do stacji wyjazdu o zamierzonej wycieczce.

Zgłoszenie takie może być uwzględnione nawet na godzinę przed odejściem wyznaczonego do wyjazdu pociągu, o ile przytem nie zajdzie potrzeba dostawienia oddzielnych wagonów lub zwiększenia siły pociągowej.

6. Zgłoszenie stempluje kasa biletowa i zwraca przewodnikowi wycieczki, który okazywać je powinien przy kontroli biletów, po ukończeniu zaś podróży oddać łącznie z biletami.

7. Zgłoszenie powinno być dokładnie wypełnione: zgłoszenie wypełnione nienależycie, z opuszczeniami rubryk, poprawkami, dopiskami i t. p. będzie uznane za nieważne i odebrane od posiadacza.

Jeżeli z biletu ulgowego będzie korzystać osoba, nie mająca prawa do powyższej ulgi, uważa się ją za podróżnego bez biletu. Podróżny taki ponosi wszelkie prawem przewidziane skutki oraz uiszcza opłatę, przewidzianą w taryfie w wypadku przejazdu bez biletu.

8. Przejazd ulgowy za połowę normalnej opłaty taryfowej w wagonach klasy III pociągów osobowych może być również przyznany przy zbiorowych przejazdach grup, złożonych co najmniej z 10 osób:

a) wychowańcom szkół, nie mających praw zakładów państwowych, za poparciem przełożonej władzy państwowej;

b) wychowańcom ochronek, burs i t. p. instytucyj o charakterze zakładów wychowawczych;

c) dzieciom, wysyłanym na kolonje, wraz z bagażem, przyczem 10 kg. bagażu na osobę przewozi się za połowę opłaty taryfowej; ponadto odnośna D. O. K. P. może zezwolić na przewóz jako bagaż za normalną opłatą według taryfy bagażowej, reszty rzeczy, przedmiotów i artykułów spożywczych, niezbędnych dla kolonji w ilości, jaką każdorazowo ustali na podstawie złożonego jej podania;

d) związkom harcerskim przy wycieczkach wychowawczych lub w celach sportowych;

e) nauczycielom i nauczycielkom szkół powszechnych na podstawie zaświadczeń przełożonych władz szkolnych.

Uczniowie lub harcerze, względnie dzieci, wysyłane na kolonje, w wieku poniżej lat 10 opłacają czwartą część normalnej opłaty taryfowej. Na każdych 10 płacących uczniów lub harcerzy, względnie dzieci przewozi się jednego niezamożnego bezpłatnie.

Na każdych 10 uczniów, harcerzy lub dzieci, można przewozić za opłatą ulgową najwyżej jedną osobę w charakterze nadzorczym.

W przytoczonych powyżej wypadkach musi być uprzednio wyjednane od D. O. K. P., w której obrębie leży stacja wyjazdu, zezwolenie na zastosowanie ulgi na podstawie podania, z dołączeniem statutu związku, stowarzyszenia, instytucji i t. p., urządzającej wycieczkę. O udzieleniu ulgi D. O. K. P. zawiadamia petenta na druku, stanowiącym równocześnie zaświadczenie na prawo otrzymania biletów ulgowych.

Z zaświadczeniem powyższem należy przynajmniej na 24 godziny przed wyjazdem zgłosić się na stacji wyjazdu celem ustalenia dnia i pociągu wyjazdu.

Zgłoszenie to może być uwzględnione nawet na godzinę przed odejściem wyznaczonego do wyjazdu pociągu, o ile przytem nie zajdzie potrzeba dostawienia oddzielnych wagonów lub zwiększenia siły pociągowej.

9. Przy wycieczkach wymienionych w punkcie 1 i w punkcie 8, przejście do klasy wyższej i do pociągu droższego nawet za dopłatą nie jest dozwolone.

D. O. K. P. mogą jednak zależnie od warunków ruchowo-technicznych zezwolić na przejazd ulgowy w klasie II, jak również w pociągach pośpiesznych za opłatą połowy taryfy normalnej.

Wzór Nr. 2.

....
Nazwa zakładu naukowego.

w ....

Zgłoszenia wycieczki szkolnej.
Do urzędu stacyjnego

w ....

.... urządzając wycieczkę szkolną
(nazwa zakładu naukowego)
pod kierownictwem p. ...., prosi o wydanie na zasadzie taryfy osobowej i bagażowej (cz. II, dział I rozdz. D-II, pkt. 1-7) biletów klasy .... na pociągi .... za opłatą:

1) $^1/_2$ taryfy normalnej (50% zniżki) dla .... nauczycieli (lek) .... (ilość) uczniów (nic) powyżej 10 lat.

2) $^1/_4$ taryfy normalnej (75% zniżki) dla .... uczniów (nic) poniżej lat 10.

3) bezpłatnie dla .... uczniów (nic) na przejazd jednorazowy P. K. P. w następujących relacjach:

Nr	od stacji	do stacji	pociąg Nr.*)	dnia*)	o godzinie*)
1					
2					
3					
4					
5					

(pieczęć zakładu naukowego) dnia .... 19.......

....**)
(podpis kierownika zakładu naukowego)

Uwaga. Po zakończeniu podróży zgłoszenie należy oddać wraz z biletem na przejazd.

---

*) Rubryki te mogą być niewypełnione, jeżeli nie zachodzi potrzeba rezerwowania miejsc w pociągu.

**) Przy wycieczkach szkół powszechnych zgłoszenie winno być nadto potwierdzone pieczęcią urzędową właściw go insp. szkolnego.

WSKAZÓWKI

dla organizujących wycieczki i wędrówki po kraju.

Czas.

Najlepsza pora, to lato. Za najdogodniejsze dla wycieczek szkolnych uważać należy miesiące: maj, czerwiec, — *lipiec, sierpień* — oraz wrzesień. W zimie najprzyjemniejsze są wycieczki narciarskie lub do miast. W okresie nauki szkolnej wykorzystać należy na wycieczki niedziele i święta, ferje Wielkanocne, Zielonych Świąt i wogóle dni wolne od nauki. Dłuższe, piesze wędrówki turystyczne odbywać należy w okresie wakacyjnym.

Liczba uczestników.

Wycieczki masowe nie są wskazane, trudno dla nich o pomieszczenie i wyżywienie, przynoszą też uczestnikom mało korzyści umysłowych. Grupa wycieczkowa nie powinna liczyć więcej, niż 30 osób. Najkorzystniej organizować wycieczki, a zwłaszcza wędrówki piesze, w grupach, liczących 6—12 osób.

Plan i program wycieczki.

Plan i program wycieczki należy dokładnie i szczegółowo opracować. Jest to przedewszystkiem obowiązkiem kierownika, względnie przewodnika wycieczki. Podstawą opracowania planu wycieczki jest dobra literatura przewodnikowa oraz opracowania monograficzne, dotyczące poszczególnych miejscowości, okolic, zabytków i t. p. Plan wycieczki zawsze uzależnia się od wyznaczonego celu i charakteru wycieczki. Ze względu na cel rozróżniamy wycieczki: krajoznawcze, turystyczne, turystyczno-krajoznawcze i naukowe, ze względu na sposoby wycieczkowania: wycieczki piesze, konne, wioślarskie, narciarskie, kolarskie i t. p. Punkty wyjściowe poszczególnych szlaków wycieczkowych osiągamy koleją, autobusem lub statkiem. Marszrutę układa się na podstawie rozkładu jazdy (pociągów) oraz mapy. Program powinien uwzględniać czas potrzebny na marsze (przebycie drogi), postoje, odpoczynki i noclegi, wreszcie na zwiedzanie. Program wycieczki musi być dostosowany do sił uczestników.

Poleca się następujące poradniki metodyczne dla organizujących wycieczki:

Metodyka wycieczek krajoznawczych (praca zbiorowa). Nakładem Pol. Tow. Krajoznawczego. Warszawa. — Cena zł. 1.—

Aleksander Janowski: Wycieczki krajoznawcze — wskazówki metodyczne Warszawa. Tow. Wyd. Ignis (Wende i S-ka) — Biblj. Zw. Młodz. Wiejsk.

Helena Grotowska: O poznawaniu kraju. (Lwów — Warszawa 1925. Książnica-Atlas).

Dr. Alfred Berg: Wycieczki krajoznawcze. Spolszczyła H. Grotowska. (Warszawa 1923. Książnica Harcerstwa i Kultury Fizycznej — Cena 7 zł.).

Cz. Bykowski: Wycieczki szkolne.

Niemcówna i Polaczkówna: Wycieczki Geograficzne.

Poniatowska: Wycieczki szkolne.

Haberkantówna: Wycieczki przyrodnicze

Mapy na wycieczki.

Najlepszemi mapami turystycznemi są mapy wojskowe w skali 1:100.000 wydane przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie, skład główny „Samopomoc inwalidzka" ul. Sienkiewicza 2. Mapy 1:100.000 obejmują obszar całej Polski. Istnieją wydania map tych następujące: wydanie polskie w kolorze czarnym, cena arkusza 1 zł., wydanie niemieckie (t. zw. stare) — cena arkusza 1 zł., dwukolorowa reprodukcja mapy niemieckiej w kolorze bronzowym i czarnym — cena arkusza 1 zł., — polskie wydanie barwne, t. zw. mapa polska, obejmująca obszar Wołynia i Małopolski Wschodniej, w dwu lub czterech kolorach (sytuacja czarno, wody niebieskie, lasy zielono, poziomice bronzowo) — cena arkusza 2 zł. 50 gr.

Mapy 1:300.000 — w wydaniu Wojskowego Instytutu Geograficznego: oryginalne — cena arkusza zł. 3 gr. 50, — reprodukcje map niemieckich — cena arkusza 2 zł.

Mapa okolic Warszawy 1:100.000 — cena 5 zł. — (nowe wydanie w druku).

Arkusz zbiorowy „Gdynia“ w skali 1:100.000. Wyd. Wojsk. Instytutu Geogr. z r. 1931 — cena zł. 2 gr. 50.

Uwaga: Skorowidze map w skali 1:1000.000 „Samopomoc inwalidzka“ na zapotrzebowanie szkół wydaje bezpłatnie. W firmie tej szkoły przy zbiorowych zamówieniach map otrzymują 10% rabatu.

Czytać i posługiwać się mapą wojskową uczy *Stefana Gąsiewicza:* „Podręcznik terenoznawstwa dla podoficerów“. Warszawa 1928. Główna Księgarnia Wojskowa.

W górach posługiwać się należy specjalnemi mapami turystycznemi w skali 1:37.500, lub 1:50.000. Map tego rodzaju mamy niewiele. Najlepsze: *Zwolińskiego* — Mapa Tatr Polskich, 1:37.500. Zakopane 1929 — cena zł. 4 gr. 50.

Zwoliński: Tatry. Część wschodnia: Tatry Wysokie i Bielskie 1:40.000. Lwów. Książnica-Atlas. Cena zł. 9.20.

D-ra *Adama Tomaszewskiego:* Tatry 1:50.000. Lwów — 1923.

Z innych map turystycznych wymieniamy:

A. Lenkiewicza: „Gorgany Zachodnie“ — 1:100.000. Wyd. Instytutu Kartograficznego S. A. Książnica-Atlas. Lwów — Warszawa. Cena 3 zł.

Mapa okolic Lwowa — 1:100.000 kolorowana — cena 3 zł.

Plan miasta Lwowa — 1:15.000 — cena zł. 1.50.

Plan miasta Poznania — 1:15.000 — cena zł. 1.80. Wyd. z r. 1929.

Plan miasta Warszawy 1:30.000, wyd. „Samopomocy Inwalidzkiej". — Cena zł. 2.

Z korzyścią posługiwać się też można mapami austrjackiemi — specjalnemi i generalnemi — z obszaru Polski. Są one do nabycia w księgarni S. A. Książnica - Atlas w Warszawie i Lwowie, w pojedyńczych arkuszach.

Mapa specjalna — 1:75.000 — każda w cenie 75 groszy.

Mapa generalna — 1:200.000 — każda w cenie 90 groszy.

W miejscowościach najbardziej ciekawych pod względem krajobrazowym i zabytkowym umieszczone są na dworcach kolejowych tablice z mapami turystycznemi Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Na mapach tych wyznaczone są ważniejsze szlaki turystyczne. Tekst, zamieszczony u dołu, informuje o ciekawszych objektach turystycznych i miejscowościach godnych widzenia.

Przygotowanie i organizacja grupy wycieczkowej.

Wycieczka powinna być zawsze planową. Cel winien być jasno wytknięty, droga (marszruta) z góry obmyślona i ułożona, środki dobrze obliczone i zgromadzone, uczestnicy należycie przygotowani i pouczeni.

Organizujący grupę wycieczkową jest jej kierownikiem i przewodnikiem. Do niego należy przygotowanie wycieczki, opracowanie

planu i programu, poinformowanie uczestników o celu, programie, organizacji i kosztach wycieczki. Do niego należy opracowanie regulaminu porządkowego wycieczki, przygotowanie uczestników pod względem naukowym (wykłady, podanie literatury, dotyczącej zwiedzanego terenu i objektów), skontrolowanie przygotowania i ekwipunku uczestników, zamówienie noclegów, dobre i troskliwe obmyślenie sprawy wyżywienia na wycieczce, uzyskanie ulg kolejowych i zgłoszenie wyjazdu, — podczas wycieczki, opieka i nadzór nad powierzoną mu grupą wycieczkową.

Przewodnik decyduje o powodzeniu wycieczki. On odpowiada za cały przebieg wycieczki i dlatego musi posiadać nad nią całkowitą władzę. Powinien być taktowny, cierpliwy i dobrze obznajmiony z terenem wycieczki. Przewodnik musi dopilnować przestrzegania przykazań higjenicznych przez młodych turystów, znać zasady ratownictwa, — powinien umieć pływać.

Każda grupa wycieczkowa powinna być *zorganizowana.* Wyznaczyć lub wybrać należy: zastępcę przewodnika, skarbnika, sanitarjusza, gospodarza, kronikarza i t. p.

Ekwipunek.

Przedewszystkiem pamiętać o obuwiu. Musi być ono wygodne, nie za ciężkie, raczej stare, rozchodzone. W górach używa się obuwia podkutego gwoździami. W terenach płaskich praktyczne są półbuciki pło-

cienne. Skarpetki grube, miękkie; — cieńsze nosi się tylko podwójne. Odzież należy brać wygodną, chociażby mocno zużytą. Praktyczny strój turystyczny, to pończochy, krótkie spodnie i kurtka z dającym się postawić kołnierzem. Pożądane, lecz nie niezbędne w porze letniej, jako wierzchnie okrycie — płaszcz nieprzemakalny lub peleryna, ponadto pled lub koc.

Ubiór dziewcząt stanowią: spódniczka wełniana, niezbyt długa i niezbyt wąska, i lekka bluzka jasna.

Dla przechowania i noszenia najniezbędniejszych rzeczy najbardziej odpowiedni jest plecak (worek turystyczny). W plecaku umieścić należy: zapasową bieliznę, kostjum kąpielowy, ręcznik, mydło, grzebień, szczoteczkę do zębów, manierkę, łyżkę, widelec, nóż, igły, nici, agrafki, guziki, szczotkę do czyszczenia, sznurowadła, kawałek sznurka, latarkę elektryczną i t. p. Dziewczęta powinny ponadto wziąć bluzkę na zmianę, sweter, chustkę na głowę.

Oddzielnie, najlepiej w lekkich woreczkach, zaciąganych sznurkiem, lub w puszkach, umieszczamy w plecaku prowiant: chleb, nabiał, jaja, cukier, owoce, cukierki miętowe lub owocowe, ewentualnie wędliny lub konserwy mięsne.

Ponieważ większość szkolnych schronisk noclegowych nie jest zaopatrzona w pościel zaleca się zabranie lekkiego prześcieradła lub śpiwora (worek do spania).

Mapę zwiedzanej okolicy, przewodnik, legitymację, ew. kompas i aparat fotograficzny, należy oczywiście również mieć przy sobie. Pieniądze należy nosić w specjalnej sakiewce na piersi.

Apteczkę podręczną powinien nosić sam przewodnik lub sanitarjusz. Każdy z uczestników wycieczki natomiast powinien mieć przy sobie środki do pielęgnowania nóg, jak talk lub puder cynkowy, ewentualnie łój salicylowy i waselinę.

Wędrówki piesze.

Wycieczki piesze może dziatwa odbywać już od 10 roku życia. Do lat 12 marsz dzienny nie powinien przekraczać 10 klm., obciążenie zaś 2 klg. Dla dziatwy w tym wieku racjonalne są wycieczki nie dłuższe, niż jednodniowe, zawsze z nauczycielem, jako przewodnikiem i opiekunem.

Młodzież w wieku 12 — 16 lat może odbywać marsze dzienne, dochodzące do 15 klm., przy obciążeniu 5 — 6 klg.

Młodzież powyżej lat 16 może przebywać dziennie 20—25 klm., podczas wycieczek kilku. a nawet kilkunastudniowych. Maximum obciążenia 6 — 8 klg.

Drogę, którą ma się przebyć, należy obliczać przezornie,—przy obliczaniu brać pod uwagę nietylko długość jej, ale również charakter drogi i warunki marszu.

Zmniejszyć należy odległość przy trudniejszych warunkach marszu, jak np. gorąco, wiatr, słota, teren piaszczysty lub pagórkowaty.

Maszerować należy w tempie wolnem. Czas przebycia 1 klm. drogi: 14 — 15 minut. Im trudniejsze warunki marszu, tem mniejsza powinna być szybkość.

Odpoczynki mają zapobiec zmęczeniu. Pierwszy odpoczynek powinien nastąpić po 15 minutach marszu, celem poprawienia usterek w ubraniu, załatwienia potrzeb i t. p. Po każdej godzinie marszu konieczny jest odpoczynek 10 — 15 minutowy, po odbyciu połowy drogi odpoczynek 1-godzinny, — po przybyciu do celu — jeszcze dłuższy.

W czasie upałów nie należy odbywać marszu w godzinach południowych (od 11 — 16). Unikać też należy przeznaczania nocy na jazdę np. koleją, jeśli w następnym dniu ma się odbyć dalszą drogę pieszo, zwiedzić miasto lub okolicę.

Przyjemną i pożyteczną rozrywką oraz prawdziwie szlachetnym sportem turystycznym są piesze wędrówki jedno lub kilkudniowe od schroniska do schroniska, przy dziennym marszu kilkunastokilometrowym. Pomnażają one siły i zdrowie, wzmacniają serce i płuca, przygotowują do długotrwałych wysiłków, uczą wytrzymałości fizycznej i pokonywania zmęczenia, wyrabiają energję, odwagę i hart woli.

Wycieczki górskie.

Brać w nich może młodzież od lat 17, po dłuższem przygotowaniu przez wycieczki w średnim terenie górskim. W górach należy zawsze pamiętać o wpływie wzmożonej pracy mięśniowej i o wpływie odmiennego klimatu na organizm. Wycieczkę górską powinien poprzedzać 2—3 dniowy czas zaprawy w klimacie górskim, oraz krótsze wycieczki (pół lub jednodniowe) po bliższych zboczach górskich, w odpowiedniem ubraniu turystycznem i z obciążeniem. Krok powinien być miarowy, wolny. Im większe nachylenie stoku, tem krok wolniejszy. Odpoczynki powinny być częste. Polegają one na przerwaniu marszu na 1 — 2 minut w postawie stojącej. Ilość odpoczynków zależy od warunków marszu i od drogi mniej lub więcej męczącej. Nie wolno zaniechać odpoczynku, gdy wystąpią jakiekolwiek objawy zmęczenia, jak np. uczucie osłabienia, drżenie rąk i nóg i t. p.

Śpiew i pieśń na wycieczkach.

Śpiew powinien towarzyszyć wycieczkom i być ich najmilszem urozmaiceniem, zarówno w marszu, jak i na postojach, w schroniskach. Należy śpiewać dużo i poprawnie.

Pieśń powinna wyrażać radość, zapał, krewkość młodzieńczą, dumę rycerską, siłę i wiarę w czyn. Przy wyborze pieśni należy korzystać ze skarbnicy pieśni ludowych, historycznych, legjonowych, artystycznych, unikać

natomiast piosenek kabaretowych, rewjowych i innych głupich, niemoralnych, pustackich.

Na zimnie, w czasie marszów pod górę, pod wiatr, po piasku i na drogach pełnych kurzu, ze względów zdrowotnych śpiewać nie należy. Ze względu na porządek publiczny nie należy też śpiewać w czasie przemarszów przez większe miasta.

Ochrona przyrody.

Młodzież, wyruszająca na wycieczki krajoznawcze, powinna zaznajamiać się z zabytkami przyrody okolicy oraz zwiedzać Parki Narodowe i rezerwaty.

Obecnie mamy w Rzeczypospolitej Polskiej: 6 Parków Narodowych, a to: w Tatrach (niezrealizowany jeszcze w zupełności plan tego Parku obejmuje całe polskie Tatry i przeważną część Tatr położonych w Czechosłowacji), w Pieninach (732.66 ha), na Czarnohorze (1550 ha), Babiej Górze (1046.05 ha), w Białowieży (4772.54 ha) i Puszczy Jodłowej w górach Świętokrzyskich, gdzie utworzony został Park Narodowy imienia Stefana Żeromskiego o powierzchni około 920 ha.

Oprócz Parków Narodowych, rozsiane są po całej Polsce liczne, mniejsze lub większe rezerwaty, t. j. takie obszary, które ze względu na piękno ich krajobrazu lub wartości zabytkowe ich przyrody, są wyjęte z pod wszelkiego użytkowania.

Rezerwatów leśnych posiadamy obecnie w Polsce 75, stepowych 16, torfowiskowych 10,

jeziornych 4, skalnych 5, podziemnych 2. Ogólna powierzchnia tych rezerwatów wynosi około 21.604 ha.

Z pośród wielu rezerwatów na szczególną uwagę zasługują: rezerwat jeziora Świtezi, rezerwat imienia Władysława Orkana w Gorcach i rezerwat u źródeł Wisły na Baraniej Górze, którego celem jest ochrona źródlisk rzeki Wisły oraz pralasów, położonych na zboczach Baraniej Góry.

Niektóre ze schronisk wycieczkowych, położone są tuż przy Parkach Narodowych lub przy rezerwatach, jak np. w Białowieży, w Bodzentynie, w Gdyni, w Kartuzach, w Krościenku nad Dunajcem, w Mszanie Dolnej, Nowej Słupi, Nowogródku, Nowym Sączu, Nowym Targu, Ojcowie, Poznaniu, Rytrze, Skale, w Sromowcach Niżnich, Wielkiej Wsi, Wiśle, Witowie, Zakopanem, Zawoji, Żabiu, Żarnowcu i in. Inne, choć więcej oddalone od Parków Narodowych i rezerwatów, dają jednakże również możność odbycia do nich wycieczek.

Poza Parkami Narodowemi i rezerwatami należy zwracać uwagę na t. zw. zabytki przyrody, których nie brak w żadnym zakątku naszego kraju. Zabytkami takiemi są: sędziwe i okazałe drzewa, piękne stare parki, osobliwe kształty skał, wielkie głazy narzutowe, piękne źródła i wodospady, jaskinie podziemne, ozdobione często naciekami, lub będące cmentarzyskami wymarłych zwierząt i t. p.

Do wdzięcznych zadań młodzieży, wyruszającej co dnia na wycieczki z każdego domu wycieczkowego, powinno należeć pilne wyszu-

kiwanie takich zabytków, fotografowanie ich. mierzenie wymiarów obwodu szczególnie dużych okazów drzew, wnoszenie na mapę położenia głazów narzutowych, osobliwych skał, — słowem pociągająca i dla wiedzy naszej o zabytkach rodzimej przyrody ważna praca nad dokładnem zainwentaryzowaniem wszystkich zabytków przyrody polskiej, które z jakiegokolwiek powodu zasługują na uwagę i ochronę.

Materjały, zebrane w ten sposób, powinny być nadsyłane do biura Państwowej Rady Ochrony Przyrody w Krakowie (ul. Lubicz 46).

Interesujący się zagadnieniami ochrony przyrody polskiej znajdą bogatą literaturę w wydawnictwach Państwowej Rady Ochrony Przyrody (na składzie w Ekspedycji Wydawnictw Kasy im. Mianowskiego, Warszawa, Pałac Staszica), oraz w licznych artykułach, ogłaszanych w pismach krajoznawczych i turystycznych. Dla Kół młodzieży krajoznawczej, których organem jest pismo „Orli Lot", dodawany jest cztery razy w roku bezpłatny dodatek, poświęcony zagadnieniom ochrony przyrody, wydawany przez Państwową Radę Ochrony Przyrody.

W roku 1932 ukaże się książka p. t. „*Skarby przyrody i ich ochrona*", gdzie w kilkunastu rozdziałach, napisanych przez najlepszych znawców przedmiotu, dany będzie obszerny materjał teoretyczny i faktyczny ze wszystkich dziedzin ochrony przyrody; będzie to jakgdyby pierwszy polski oryginalny „podręcznik" tego przedmiotu.

O zachowywaniu się podczas wycieczek w stosunku do żywej i martwej przyrody.

(Wskazania prof. dr. Władysława Szafera, przewodniczącego Państwowej Rady Ochrony Przyrody).

Tysiące wycieczek szkolnych przebiega rok rocznie Polskę wzdłuż i wszerz. Poza szkołą odbywa młodzież wycieczki, organizowane przez koła młodzieży krajoznawczej lub przez kierowników obozów harcerskich. O ile kierownictwo wycieczki spoczywa w ręku znawcy i miłośnika przyrody, niema niebezpieczeństwa niszczenia przyrody przez młodzież. Jednakże przeważna część wycieczek, choć jest z reguły kierowana przez osoby starsze, ustosunkowuje się do przyrody niewłaściwie, a zdarza się niestety nierzadko, że po przejściu takiej wycieczki las lub łąka przedstawiają obraz pożałowania godnego zniszczenia. To też jest rzeczą konieczną, aby przed każdą wycieczką kierownicy ich zaznajamiali uczestników nietylko z planem i celem wycieczki, ale także i z przepisami, dotyczącemi zachowywania się wycieczek wogóle, zwłaszcza zaś w przyrodzie z punktu widzenia potrzeby jej ochrony.

Niezależnie od specjalnych regulaminów porządkowych, przyjętych dla pewnej miejscowości i odnoszących się do charakteru miejscowej przyrody, każdą wycieczkę obowiązywać powinny następujące przepisy o zachowaniu się w stosunku do żywej i martwej przyrody:

1. *Obserwacja roślin i zwierząt w przyrodzie.* W razie znalezienia na wycieczce przedmiotu (rośliny lub zwierzęcia), interesującego ucznia, nie powinien sam uczeń rośliny zrywać lub zwierzęcia zabijać, lecz ma zwrócić uwagę kierownika wycieczki na ten przedmiot. O ile, według uznania kierownika wycieczki, zajdzie konieczność zerwania (wykopania) rośliny, powinien wykonać to w sposób odpowiedni sam kierownik, lub jeden z uczniów pod jego okiem. O ile schwytano zwierzę (np. chrząszcza lub motyla), kierownik powinien sam wziąć go do ręki i pokazać uczniom, w jaki sposób należy trzymać zwierzę, aby go nie uszkodzić. Po demonstracji powinien być okaz taki w zasadzie puszczany na wolność, a tylko w wyjątkowych wypadkach może on być zachowany w odpowiedni sposób dla gabinetu (muzeum) szkolnego. Rośliny, wykopywane w całości na wycieczkach, należy w zasadzie, po przeprowadzeniu na nich demonstracji, wsadzać z powrotem do ziemi. Gałązki drzew i krzewów należy obcinać ostrym nożem i nigdy nie można pozwalać na ich łamanie lub urywanie ręką; tak samo należy postępować z pędami roślin zielnych. Jeden okaz rośliny, raz ścięty, względnie wykopany, może krążyć następnie od jednego do drugiego ucznia, tak aby wszyscy mogli na tym okazie widzieć to, na co zwrócił uwagę kierownik wycieczki. Tylko w wypadkach, gdy ma się do czynienia z rośliną bardzo pospolitą i gromadnie rosnącą, można odstąpić od tej zasady i pozwolić uczniom zebrać więcej okazów, tak aby w czasie demonstracji każdy uczeń lub każda mała gru-

pa uczniów miała przed sobą okaz rośliny. Jeżeli chodzi o badanie zmienności form w przyrodzie, to należy zjawisko to demonstrować zawsze na najpospolitszych roślinach i najpospolitszych zwierzętach, przyczem materjał w tym celu zebrany na wycieczce należy przechować w muzeum szkolnem.

2. *Robienie zbiorów.* Uczniowie nie powinni zasadniczo robić żadnych zbiorów. O ile kierownik wycieczki sam zbiera dla celów naukowych rośliny lub zwierzęta, nie powinien tego czynić w czasie wycieczek z uczniami, lecz na wycieczkach, jakie sam odbywa. Do takich wycieczek można dopuszczać w drodze wyjątku pewnych uczniów, okazujących szczególniejsze zamiłowanie do nauk przyrodniczych. Należy unikać zbierania okazów do muzeum szkolnego za pośrednictwem uczniów, a jeżeli uczeń sam się zgłosi z chęcią zebrania czegoś, powinno się go przedtem dokładnie pouczyć, co i jak ma zebrać.

3. *Ochrona rzadkich gatunków zwierząt i roślin.* Kierownik wycieczki, znający stanowiska rzadkich gatunków roślin (np. storczyków) i zwierząt (np. motyli), nie powinien prowadzić w te miejsca wycieczek z uczniami; uczniom szczególnie zamiłowanym do nauk przyrodniczych można je pokazać, lecz z odpowiedniem pouczeniem o potrzebie ich ochrony.

4. *Stosunek do zabytków przyrody.* O ile w okolicy zwiedzanej na wycieczce znajdują się rezerwaty lub pomniki (zabytki) natury, znane kierownikowi wycieczki i opisane w literaturze, należy uczniom zgóry (w pouczeniu wstępnem)

zwrócić na nie uwagę i dokładnie wyjaśnić ich znaczenie i wartość naukową (historyczno-pamiątkową, estetyczną, legendarną i t. p.). W rezerwatach nie wolno zbaczać ze ścieżek i zbierać roślin i zwierząt oraz wogóle należy ściśle przestrzegać przepisów porządkowych, obowiązujących w danym rezerwacie. Tutaj, nawet sam kierownik wycieczki nie może pozwolić sobie nigdy na zebranie okazów dla demonstracji. Jeżeli zdarzy się w rezerwacie sposobność spotkania jakiegoś rzadkiego zwierzęcia lub rośliny, należy przedmiot taki obserwować z pewnej odległości, tak, aby w żaden sposób nie doznał on szkody. Kierownik wycieczki, prowadzący wycieczkę szkolną w rezerwacie, powinien znać gatunki zwierząt i roślin szczególnie charakterystycznych i przestrzegać zasady bezwzględnej ich ochrony. Tak np. w Tatrach w żadnym wypadku nie powinni uczniowie łamać gałązek kosodrzewiny lub limby i nie powinni zbierać szarotek, choćby napotkali je w większej ilości; nie powinni też nigdy kupować szarotek od juhasów, którzy je często oferują na sprzedaż w sposób nielegalny.

5. Ochrona gniazd. Gniazd i jaj ptaków nie powinni uczniowie zbierać w żadnym wypadku. O ile na wycieczce znalezione zostanie przypadkiem gniazdo ptasie z jajkami, należy polecić uczniom oddalić się od tego miejsca i nie pozwolić im dotykać gniazda i jaj. To samo odnosi się do gniazd owadów pszczołowatych (np. trzmieli) oraz do mrowisk, których nie wolno rozkopywać.

6. Zasada niezabijania żadnych zwierząt. Na wycieczce szkolnej nie wolno zabijać żadnych zwierząt, zwłaszcza węży, padalców, kretów; żmij zabijać również nie wolno, gdyż żmija jest zwierzęciem pożytecznem, niszczącem myszy. Niebezpieczeństwa spotkania się bezpośredniego ze żmiją łatwo uniknąć, uderzając patykiem w zarośla lub kępy roślin, w których podejrzewamy obecność żmii.

7. Ochrona grzybów kapeluszowych. Grzybów kapeluszowych nie wolno niszczyć, t. j. kopać lub wywracać. Jeżeli kierownikowi wycieczki chodzi o demonstrację grzybów jadalnych i trujących, to powinien je zebrać sam w czasie wycieczki i potem, na najbliższym postoju, objaśnić porównawczo. Grzyby należy ścinać przy ziemi ostrym nożem.

8. Ochrona młodników leśnych. Po młodnikach (kulturach) leśnych chodzić nie wolno.

9. Zbieranie jagód. Zbieranie jagód w lesie (poziomek, malin, borówek) w czasie wycieczki nie powinno być w zasadzie dopuszczalne, gdyż wśród nich ukryte są często młode sadzonki lub siewki drzew. Jedynie na świeżych zrębach leśnych, gdzie jeszcze nie wprowadzono nowej kultury lasu, można dopuścić zbieranie jagód, jednakże tylko wtedy, jeżeli kierownik wycieczki otrzymał na to pozwolenie od właściciela lasu.

10. Ochrona źródeł. Źródeł nie należy zanieczyszczać. Wodę z nich należy czerpać kubkami. O ile znajdują się w źródle jakieś wrzucone tam przedmioty, należy je polecić uczniom ostrożnie wyjąć. Nie wolno wyrywać kamieni,

ani w żaden inny sposób zmieniać najbliższego otoczenia źródła.

11. Ochrona jaskiń. Przy zwiedzaniu jaskiń i grot nie wolno używać pochodni lub kopcących świec, lecz należy posługiwać się latarkami. Nie wolno też ze ścian odbijać skał naciekowych i nie wolno zbierać okazów zwierząt jaskiniowych, takich jak np. nietoperze. Dna jaskiń nie wolno przekopywać.

12. Ochrona rzadkich minerałów. Ze znalezionej żyły mineralnej nie wolno na wycieczce szkolnej odłupywać lub odbijać kryształów. W kopalniach należy ściśle przestrzegać obowiązujących przepisów i nie pozwalać uczniom na zabieranie jakichkolwiek okazów, chyba że na to pozwoli zarząd kopalni i wskaże miejsca, skąd przedmioty takie zabrać można.

13. Zakładanie ognisk. Zakładanie ognisk w lesie, wśród młodników leśnych i wśród suchej roślinności łąkowej, jest stanowczo wzbronione. Można je wzniecać tylko w miejscach odpowiednich, zawsze za zgodą właściciela lasu. najlepiej zaś tam, gdzie służba leśna wskaże kierownikowi miejsce. Przed odejściem wycieczki ognisko musi być dokładnie stłumione, a żarzące się węgle przysypane ziemią.

14. Majenie pojazdów. Strojenie pojazdów (wozów, autobusów, etc.) lub kapeluszy (czapek) w zieleń lub kwiaty jest stanowczo niedopuszczalne. Nie należy też pozwalać uczniom robić bukietów lub wiązanek kwiatów (względnie gałązek drzew). Z punktu widzenia ochrony przyrody niema nic bardziej rażącego, jak widok wycieczki szkolnej. wracającej do miasta

i ustrojonej w zieleń. Nie należy też pozwalać uczniom na kupowanie bukietów lub wiązanek od wiejskiej ludności.

15. Zachowanie się w miejscach postoju. Na miejsca odpoczynkowe należy wybierać na wycieczkach takie punkty, w których gromadne biwakowanie nie niszczy roślinności. W szczególności nie powinny być obierane na miejsca odpoczynkowe nieskoszone łąki i wogóle miejsca o bujnej roślinności. Należy zakazać stanowczo pozostawiania po wycieczce takich pamiątek. jak: napisy lub nacięcia na korze drzew, napisy na kamieniach, skałach, belkach lub deskach schronisk. Wszelkie odpadki po jedzeniu (papiery, kości, puszki, łupiny, etc.) powinny być z a w s z e i w s z ę d z i e przed odejściem wycieczki z miejsca odpoczynku dokładnie zebrane razem i zakopane w ziemi, schowane pod kamienie, lub spalone ostrożnie przez kierownika wycieczki. W miejscach pięknych widokowo. odwiedzanych gromadnie, wycieczki szkolne nietylko nie powinny pozostawiać po sobie śmieci, lecz znalezione tam odpadki, pozostawione przez innych, niekulturalnych wycieczkowiczów, powinni uczniowie zebrać i zakopać w ziemi.

16. Przestrzeganie zasady spokoju. Wszędzie, a zwłaszcza w górach, gdzie skały odbijają głos, powinny wycieczki szkolne zachowywać się cicho i unikać śpiewów lub zabaw w wywoływanie echa. Napotkanych przypadkiem zwierząt nie należy płoszyć. Śpiewać można tylko w mar-

szu na drogach szerokich i gościńcach, nigdy zaś na ścieżkach turystycznych lub na szczytach górskich.

Ochrona zabytków sztuki i kultury.

Zabytki sztuki i kultury są wielkim skarbem narodowym. Jako dzieła twórczości artystycznej świadczą one o sztuce i kulturze minionych epok i przeszłych pokoleń. Przekazane przez nie zasługują na poszanowanie nietylko jako dokumenty historyczne, lecz także jako dzieła rąk ludzkich, posiadające realne wartości. W plastycznym obrazie każdego kraju nadają mu one, dzięki swoistości swych form, odrębny charakter. W powszechnem znaczeniu łączą wszystkie narody w jedną rodzinę kulturalną. To też wszystkie państwa otaczają zabytki opieką, która wyraża się w przepisach prawnych, w ustanowieniu specjalnych urzędów (konserwatorów) do sprawowania tej opieki i w udzielaniu funduszów na konserwację.

W Państwie Polskiem obowiązujące rozporządzenie Prezydenta Rzplitej z dnia 6 marca 1928 r. uznało za zabytek każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną. Za zabytki mogą być w szczególności uznane: jaskinie i groby, grodziska (t. zw. szwedzkie góry, okopy, szańce i wały): ślady osad lądowych i nawodnych: cmentarzyska szkieletowe i ciałopalne, „pola urnowe“ oraz poszczególne kurhany, mogiły,

kopce; kopalnie przedhistoryczne krzemienia. soli, bursztynu, miedzi, żelaza; piece garncarskie i piece do wytapiania metali; figury kamienne przedhistoryczne (t. zw. baby kamienne i posągi bóstw) i głazy obrabiane (żarna, głazy ze znakami, krzyżami i t. p); budowle zarówno murowane, jak drewniane wraz z wszelkiemi szczegółami architektury i dekoracji ściennej oraz z otoczeniem (ogrodem. placem); luźno stojące pomniki, nagrobki, kapliczki, figury, krzyże, kolumny, słupy graniczne i t. p.; ruiny budowli, pomników i posągów; grupy budowli znamienne dla osad. miast i wsi; ogrody ozdobne oraz aleje cmentarne i przydrożne, drzewa sędziwe i t. p.; przedmioty. związane bezpośrednio z przeznaczeniem budynku (ołtarze. ambony. chrzcielnice, stalle, pomniki, nagrobki, epitafja, tablice, wota, szaty i naczynia obrzędowe, dzwony, i t. p.); dzieła sztuk plastycznych: obrazy, rzeźby, ryciny; dzieła sztuk zdobniczych i kunsztów cechowych, zbroje, oręże, rzędy, pojazdy. chorągwie, sztandary, arrasy, dywany, makaty, pasy, kilimy. hafty, koronki, ubiory, meble, sprzęty, naczynia, zegary, świeczniki, wyroby złotnicze, emalje, szkło, ceramika, kraty, okucia, zamki, godła, znaki i t. p.; monety, medale, pieczęcie, tłoki mennicze; druki, archiwalja, rękopisy zwykłe i ozdobne, autografy, oprawy ksiąg; ludowe sprzęty domowe i wyroby przemysłu ludowego; wykopaliska i znaleziska przedhistoryczne i archeologiczne; wykopaliska i znaleziska paleontologiczne; kolekcje przedmiotów, przechowywanych w muzeach, bibljotekach,

w skarbcach i składach świątyń, zgromadzeniach cechowych, urzędach samorządowych i t. p.

Rzeczpospolita Polska podzielona jest na 8 okręgów konserwatorskich, z siedzibą konserwatorów: w Warszawie (dla m. st. Warszawy. wojew. Łódzkiego, wojew. Warszawskiego i Białostockiego), w Krakowie (dla wojew. Krakowskiego i Kieleckiego), we Lwowie (dla wojew. Lwowskiego, Stanisławowskiego i Tarnopolskiego), w Poznaniu (dla wojew. Poznańskiego i Pomorskiego). w Wilnie (dla wojew. Wileńskiego i Nowogródzkiego), w Lublinie dla wojew. Lubelskiego i Poleskiego), w Łucku (dla wojew. Wołyńskiego) i w Katowicach (dla wojew. Śląskiego). Konserwatorzy urzędują w urzędach wojewódzkich, w których są równocześnie kierownikami oddziałów sztuki.

Chociaż Państwo sprawuje bezpośrednią opiekę nad zabytkami przez fachowe organy. to jednak *jest moralnym obowiązkiem każdego obywatela czuwać nad całokształtem zabytków i dbać o należyty stan ich utrzymania.* Wrogiem zabytków jest tak zwany „ząb czasu“, któremu nic się nie oprze. Niszczycielskie działanie czasu jest jednak stosunkowo bardzo wolne. Groźniejszym niszczycielem zabytków jest sam człowiek, zwłaszcza półwykształcony i półznawca.

Dlatego chcąc być prawdziwym miłośnikiem zabytków, należy zdobyć wiedzę o nich zwaną historją sztuki, dla której zabytki są bezpośredniem źródłem naukowem. Podstawą historji sztuki i racjonalnej opieki nad zabytkami jest inwentarz ich, na który składają się opisy,

zdjęcia pomiarowo-architektoniczne i fotograficzne.

Każda wycieczka krajoznawcza, uprzednio celowo przez kierownika przygotowana może przynieść znaczne korzyści zarówno dla jej uczestników jak i dla sprawy opieki nad zabytkami. W tym celu należy się zatem zapoznać z literaturą odnoszącą się do danego (ych) zabytku (ów). Wiadomości te znajdziemy w podanej poniżej literaturze. Zważywszy jednak, że nie posiadamy jeszcze drukowanego inwentarza zabytków sztuki w Polsce, zbieranie wszelkich do nich materjałów (opisowych, fotograficznych, rycin, rysunków i t. p.) jest sprawą pierwszorzędnego znaczenia. O tem, w jaki sposób te materjały zbierać, poucza nas „Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki", wydana w 1930 przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, któremu też należy owe materjały przesłać za pośrednictwem urzędów konserwatorów (powyżej wymienionych). Ponieważ opracowanie materjałów (zwłaszcza zdjęć pomiarowych) wymaga fachowego wyszkolenia (architektonicznego), przeto uczestnicy wycieczek krajoznawczych mogą się ograniczyć do fotografowania zabytków, przyczem należy pamiętać, że fotografje dla celów inwentaryzacyjnych muszą mieć charakter dokumentu, a więc nie mogą być tylko swobodnie skomponowanemi obrazkami lub ogólnemi widokami. Oprócz fotografij pożądane są rzeczowe opisy zabytków w sensie informacyjnym, to jest takie, które znów bez specjalnego przygotowania w dziedzinie historji sztuki mogą być wy-

konane z korzyścią w pierwszym rzędzie już dla samej ochrony zabytków (stan ich utrzymania, roboty przy nich prowadzone, zmiany w nich lub w ich otoczeniu zaszłe i t. d.)

Wiedząc, że zabytki sztuki i kultury są własnością całego narodu a zatem, że nikt nie ma prawa je niszczyć lub do zniszczenia ich się przyczynić, obowiązkiem każdego obywatela prawdziwie kochającego swój kraj ojczysty, jest nie dopuścić do jakiegokolwiek czynu szkodliwego dla zabytków. Wycieczki krajoznawcze powołane są w pierwszym rzędzie do przestrzegania tego obowiązku wobec zabytków. Przez poznanie ich do umiłowania, od umiłowania do poszanowania — oto naczelne hasła wycieczek krajoznawczych. W imię tych haseł należy przedewszystkiem zaniechać tak bardzo rozpowszechnionego zwyczaju utrwalania swych nazwisk na zabytkach nieruchomych (głównie na ścianach i murach wszelkiego rodzaju budowli), wspinania się po ruinach, co powoduje nie tylko a prawie zawsze ich uszkodzenie, lecz także może wystawić zdrowie sprawcy na poważny szwank, — wreszcie zaśmiecania otoczenia zabytku, które stanowi z nim nierozerwalną całość zwłaszcza, jeśli tem otoczeniem są twory przyrody (drzewa, skały, woda i t. p.). Do tych elementarnych zasad, poszanowania zabytków należy dodać, że czynna opieka nad niemi ze strony krajoznawcy polegać powinna na uświadamianiu współobywateli o wartościach, jakie mają te zabytki dla historji i kultury narodu, a również na tem, że podtrzymywanie ich egzystencji,

należyta konserwacja, jest obowiązkiem społeczeństwa.

Wiadomości o zabytkach znajdziemy w następujących publikacjach:

Metodyka wycieczek krajoznawczych. — Warszawa 1919, wyd. Pol. Tow. Krajozn.

Henryk Cieśla: Historyczne style (architektura, ornamentyka, rzemiosła). — Lwów 1930.

Stanisław Tomkowicz: Style w architekturze kościelnej — Kraków 1923.

Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili bieżącej. — Wydanie księgarni: Trzaski, Ewerta i Michalskiego — Warszawa.

Polska w krajobrazie i zabytkach. Wydawnictwo Tadeusza Złotnickiego. Warszawa.

Sprawozdania i Prace Komisji historji sztuki Polskiej Akademji Umiejętności.

Studja do dziejów sztuki w Polsce. Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej.

Feliks Kopera. Dzieje malarstwa w Polsce.

J. Starzyński i M. Walicki. Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej. Warszawa, 1929. Wydawnictwo Zakładu Arch. Polit. Warszawskiej.

J. Starzyński i M. Walicki. Rzeźba architektoniczna w Polsce wieków średnich. Warszawa 1931. Wyd. Zakł. Archit. Polit. Warsz.

Ochrona zabytków sztuki. Czasopismo, poświęcone opiece nad zabytkami. inwentaryzacji

i geografji zabytków. Warszawa 1930-31. Nakładem Min. W. R. i O. P.

Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki. — Wyd. Min. W. R. i O. P. Warszawa, 1930.

---

10 PRZYKAZAŃ HIGJENICZNYCH DLA MŁODYCH TURYSTÓW

1. Maszeruj w tempie wolnem. Staraj się co kwadrans choć na chwilę odpocząć, nie siadając. Na dłuższych odpoczynkach siedź lub leż z wyciągniętemi nogami. Pamiętaj na przystankach o ćwiczeniach oddechowych.
2. W razie bólu głowy, osłabienia, zadyszki, bicia serca, zaćmienia w oczach odpocznij natychmiast.
3. Podczas upału maszeruj z głową przykrytą.
4. Noś podczas marszu ubranie i obuwie luźne, nie uciskające. Na dłuższe marsze smaruj stopy łojem.
5. Po marszu wymocz nogi w wodzie: w zimnej kilka, jeżeli w letniej — to kilkanaście minut. Potem starannie je wytrzyj i zapudruj pudrem cynkowym lub talkiem.
6. Zabieraj ze sobą jako prowiant pokarmy posilne. nie podlegające łatwo zepsuciu (chleb, masło, jaja na twardo, cukier, czekolada i t. p.). Unikaj picia wody podczas marszu, gdyż to potęguje pragnienie. Na postojach unikaj picia wody i napojów (limonjady, kwasów) ze źródeł niepewnych. Za napój używaj mleka, lekkiej kawy lub lekkiej herbaty.
7. Nie obciążaj zbytnio plecaka.
8. Kąp się tylko pod dozorem starszych, w miejscu znanem i bezwzględnie bezpiecznem. Wchodź do

wody po ostygnięciu ciała. Przebywaj w wodzie nie dłużej nad 5 minut. Bezpośrednio po jedzeniu kąpieli nie używaj.

9. Z potrzebami naturalnemi załatwiaj się na przystankach, byś w drodze nie potrzebował dopędzać kolegów.

10. Podczas wycieczek dbaj o dostateczny sen, tylko bowiem mając mózg wypoczęty, możesz odnieść z wycieczki korzyść dla ducha i ciała.

POMOC DORAŹNA W NAGŁYCH WYPADKACH

Krwawienie. Należy odróżnić, czy mamy do czynienia z krwawieniem z tętnic (krew koloru jasno-czerwonego tryska jak z fontanny), czy z żył (krew jest ciemna, płynie powoli) czy też z najmniejszych naczyń.

W pierwszym przypadku należy ucisnąć ciało powyżej rany, w drugim poniżej, w trzecim, który spotyka się najczęściej, uciska się całe miejsce krwawiące. Ucisku silnego nie należy stosować bez lekarza dłużej nad kilka godzin, dłuższe bowiem wstrzymanie dopływu krwi do danego miejsca może wywołać jago zgorzel czyli gangrenę.

Ucisnąć ranę można za pomocą gazy; na nią kładzie się watę i owija bandażem.

Krwotok z nosa. Choremu zabronić wycierać nos. Należy go posadzić, odchylając mocno głowę ku tyłowi. Położyć zimny okład na nos i kark, na kończyny okłady ciepłe. Otwór nosowy można zatkać wąskim paskiem gazy sterylizowanej, grzbiet nosa uciskać palcami lub bandażem.

Omdlenie. Zemdlałego ułożyć tak, aby głowa jego znajdowała się możliwie nisko. Ubranie rozpiąć w celu zapewnienia swobodnego krążenia krwi. Dawać do wąchania nieco eteru lub amonjaku, pryskać na twarz wodę zimną, rozcierać ciało. Nieprzytomnemu choremu

nie wlewać nic do ust, gdyż może się udusić, środki trzeźwiące (krople walerjanowe, eter) można dawać dopiero wtedy, gdy chory przyjdzie do przytomności.

Oparzenia. W razie oparzenia 1-go stopnia — zaczerwienienie skóry — położyć okład z roztworu sody (łyżeczkę na szklankę wody). W razie oparzenia 2-go stopnia — bąble na skórze — przekłuć bąble igłą przepaloną, wypuścić płyn, nie zdzierając bąbli; na miejsce oparzone położyć kawałek gazy, zmaczanej w mieszaninie oleju lnianego z wodą wapienną (w równych częściach), lub gazy, posmarowanej wazeliną; na to położyć kawałek waty i przewiązać bandażem. W oparzeniach 3-go stopnia — głębokie spalenie tkanek — obmyć oparzone miejsce rozczynem sody i opatrzyć, jak wyżej.

Obce ciało. Z oka usunąć przez przemycie wodą lub też, odciągnąwszy powiekę dolną, a w razie potrzeby, odwróciwszy powiekę górną, usunąć obce ciało rogiem czystej chusteczki albo kawałkiem waty, umaczanej w wodzie. Jeżeli obce ciało znajduje się w uchu, w nosie lub w gardle, i wyjęcie go przedstawia pewne trudności, to lepiej poczekać nawet kilka godzin na lekarza, gdyż często nieumiejętne zabiegi wpychają obce ciało dalej. W razie, gdy ktoś całkiem połknie kawałek szkła, ość lub inny przedmiot z ostremi brzegami, należy dawać mu do jedzenia dużo ziemniaków tłuczonych, ryżu gęstego lub kaszy.

Ranę każdą do chwili przybycia lekarza należy opatrzyć w sposób aseptyczny, to znaczy bezgnilny (wolny od zarazków); w tym celu należy skórę naokoło rany obmyć wodą utlenioną, benzyną lub zajodynować, ranę również zajodynować, nałożyć na nią kawałek gazy sterylizowanej potem kawałek waty i przewiązać bandażem. Osoba, robiąca opatrunek, powinna przedtem dobrze umyć ręce.

Porażenie z gorąca i t. zw. porażenie słoneczne. Położyć chorego w cieniu głową wysoko, rozpiąć ubranie, zimne okłady na głowę, do wewnątrz środki podniecające (kawa, krople walerjanowe).

Porażenie piorunem. Rozcierać ciało, stosować środki podniecające i sztuczny oddech.

Stłuczenie. Na miejscu stłuczenia położyć natychmiast okład z wody zimnej lub z wody Burowa, przykryć ceratką i obandażować.

Ukąszenie przez owady. Miejsca ukąszonego nie ślinić, nie zalepiać plasterkami. Usunąć żądło za pomocą szczypczyków, nalać na ukąszone miejsce kroplę amonjaku lub obmyć wodą z octem.

Ukąszenie przez psa lub kota wściekłego, przez żmiję i t. p. Przewiązać nogę, rękę powyżej rany paskiem, chustką, potem wyssać ranę zdrowemi wargami i przypalić ją nożem, drutem rozpalonym, jodyną. Skierować osobę ukąszoną natychmiast do specjalnego zakładu leczniczego.

Utonięcie. Usunąć wodę z dróg oddechowych. W tym celu osoba ratująca przewiesza topielca przez swe zgięte kolano twarzą na dół, podtrzymuje mu lewą ręką głowę, prawą zaś położoną na plecach, uciska rytmicznie jego klatkę piersiową. Gdy z topielca przestaje wylewać się woda, należy go położyć na wznak i stosować oddech sztuczny. Dawać mu do wdychania amonjak, rozcierać ciało, a gdy chory oprzytomnieje, podawać mu ciepłe napoje oraz środki trzeźwiące.

Zwichnięcie jest to wysunięcie się kości ze stawu, który przybiera wtedy inny kształt. Ułożyć chorego wygodnie, zwichniętą kończynę unieruchomić; zwichniętą kończynę górną wziąć na temblak, t. j. trzymać ją na trójkącie z chustki, której koniec zawiązuje się na węzeł

na karku. Na miejsce zwichnięcia kłaść przed przybyciem lekarza zimne okłady.

Złamanie rozpoznać można po tem, że kość gnie się w miejscu, w którym normalnie giąć się nie powinna. W razie złamania kończyny dolnej ułożyć chorego wygodnie, podeprzeć boki kończyny złamanej i zupełnie ją unieruchomić. Złamaną kończynę górną wziąć na chustkę, jak wyżej. żadnych prób nadciągania, zestawienia nie dokonywać.

Ważniejsze środki opatrunkowe i odkażające. Bandaże miękkie szerokości 3, 5, 10 cm. Ceratka do okładów. Gaza sterylizowana. Płyn Burowa do okładów, 1—2 łyżki na szklankę wody. Woda utleniona do obmywania ran. Wata hygroskopijna. Wata sterylizowana. Waselina zwyczajna lub borna.

KOŁA KRAJOZNAWCZE MŁODZIEŻY SZKOLNEJ

Zadaniem kół krajoznawczych młodzieży szkolnej jest krzewienie wśród młodzieży zamiłowania do poznania kraju przez:

a) organizowanie wycieczek krajoznawczych;

b) opiekę nad zabytkami przyrody i sztuki;

c) zbieranie naukowych materjałów krajoznawczych.

Koła krajoznawcze powstają w szkołach za zezwoleniem dyrekcyj względnie kierownictw szkół; ich kierownikami i opiekunami są nauczyciele.

Opiekunowie kół krajoznawczych młodzieży szkolnej współpracują powszechnie z Komisją Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, która inicjuje powstawanie kół, rejestruje istniejące i powstające koła, ich działalność i program pracy oraz wydaje miesięcznik krajoznawczy młodzieży szkolnej „Orli Lot“ wraz z dodatkami, poświęconemi ochronie przyrody i sztuki.

Siedzibą Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży szkolnej Polskiego Tow. Krajoznawczego oraz redakcji „Orlego Lotu“ jest Kraków (ul. Krowoderska 74, II p.. prof. L. Węgrzynowicz — Biuro Komisji znajduje się w Miejskim Domu Wycieczkowym, Aleja 3 Maja).

Komisja Kół Krajoznawczych Modzieży szkolnej organizuje zbieranie materjałów krajoznawczych przez młodzież i w tym celu wydaje specjalne kwestjonarjusze,

ogłasza konkursy i udziela nagród za wzorowe opracowanie kwestjonarjuszy oraz za inne prace krajoznawcze.

W r. 1932 Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży szkolnej Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zarejestrowała ogółem 330 szkolnych kół krajoznawczych, a mianowicie:

na terenie Warszawy i wojew. warszawskiego	—	22	kół
wojew. białostockiego	—	7	„
„ kieleckiego	—	21	„
„ krakowskiego	—	101	„
„ lubelskiego	—	15	„
„ lwowskiego	—	13	„
„ łódzkiego	—	4	„
„ nowogrodzkiego	—	3	„
„ poleskiego	—	1	„
„ pomorskiego	—	7	„
„ poznańskiego	—	51	„
„ stanisławowskiego	—	3	„
„ śląskiego	—	59	„
„ tarnopolskiego	—	3	„
„ wileńskiego	—	15	„
„ wołyńskiego	—	5	„
Razem		330	kół

Kół tych było: w gimnazjach państwowych	—	101
w gimnazjach prywatnych	—	31
w seminarjach nauczycielskich	—	58
w szkołach zawodowych	—	9
w szkołach powszechnych i wydziałowych	—	131

W świetlicy krakowskich kół krajoznawczych przy ul Straszewskiego 22, parter (Seminarjum Naucz.), istnieje stała wystawa prac krajoznawczych młodzieży, którą wycieczki mogą zwiedzać bezpłatnie po uprzedniem porozumieniu się z Zarządem Świetlicy.

ORGANIZACJA SCHRONISK WYCIECZKOWYCH DLA MŁODZIEŻY ZAGRANICĄ

Lata powojenne przyniosły wielkie zrozumienie korzyści zdrowotnych i wartości wychowawczych wycieczek młodzieży. Wyrazem tego w poszczególnych państwach jest rozwój opieki nad ruchem wycieczkowym młodzieży, w szczególności zaś organizacji domów i schronisk wycieczkowych dla młodzieży.

W ANGLJI, ojczyźnie camping'ów (obozowania) i rambling'ów (wycieczkowania) akcję organizowania schronisk (oberży) dla młodzieży podjęło w r. 1930 stowarzyszenie, noszące nazwę *„Youth - Hostels association"*. Stowarzyszenie to posiada swoje schroniska w 80 punktach Wielkiej Brytanji, liczących 1200 łóżek. W Szkocji istnieje odrębna organizacja wycieczkowa młodzieży „Scottish Youth - Hostels association", — odrębną też organizację posiada Irlandja.

W AUSTRJI instytucją, opiekującą się z upoważnienia Ministerstwa Oświaty ruchem turystycznym młodzieży jest „Oesterreichische Hauptstelle für Jugendwandern" w Wiedniu. Jednoczy ona 156 schronisk i domów wycieczkowych, należących do władz szkolnych, samorządowych oraz różnych stowarzyszeń.

W CZECHOSŁOWACJI ruchem turystycznym młodzieży opiekuje się z upoważnienia władz szkolnych klub czeskosłowackich turystów w Pradze („Klub Českoslo-

venskich turistu w Praze"). Klub posiada 60 własnych domów i schronisk turystycznych, poza tem organizuje i urządza schroniska noclegowe t. zw. „nocleharne". Jest ich obecnie przeszło 600, większość mieści się w budynkach szkolnych. Do korzystania ze schronisk uprawnia specjalna legitymacja roczna, którą młodzież nabywa wraz z wykazem schronisk w kierownictwach szkół (cena 2 kor. č.).

W DANJI w r. 1930 z inicjatywy skautingu i kilku związków sportowych powstał związek „Herberg-Ringen", który krząta się około organizowania schronisk. W r. 1931 czynnych było 108 schronisk (2.000 miejsc), w których zarejestrowano ponad 20.000 noclegów.

W FINLANDJI sprawami wycieczek szkolnych zajmuje się specjalny Wydział wycieczkowy, jako organ państwowy. Podlega mu szkolne biuro podróży w Helsinki.

FRANCJA stworzyła przed 40 laty wzór t. zw. caravanes scolaires. W r. 1930 powstała Liga Francuska schronisk młodzieży („Ligue Française des auberges de la Jeunesse"), która przystąpiła do organizowania schronisk. W r. 1931 czynnych było już kilka schronisk tego stowarzyszenia.

W HOLANDJI akcją organizowania schronisk kieruje „Nederlandsche Jeugd - Herberg Centrale". Stowarzyszenie to posiada 40 schronisk (2.000 łóżek, 20.000 noclegów w r. 1930).

NIEMCY są klasycznym krajem turystyki młodzieży. Wędrówki po kraju, „Wandern" mają starą tradycję i dają młodzieży niemieckiej najpiękniejsze przeżycia. W r. 1919 nauczyciel Schirrman rzucił myśl, aby każda szkoła, zwłaszcza w okresie wakacyjnym, przeznaczyła część lokalu na pomieszczenie wędrującej młodzieży. Pierwsze schroniska powstały w Westfalji. W r. 1911 było w Niemczech schronisk 11, w r. 1913 — 83. Właściwy rozwój orga-

nizacji schronisk przypada na lata powojenne. W r. 1919 powstał Związek schronisk wycieczkowych młodzieży t. zw. „Reichsverband für deutsche Jugendherbergen". W chwili powstania Związek dysponował 300 schroniskami (60.000 noclegów). W r. 1930 liczba schronisk, domów wycieczkowych i wakacyjnych wynosiła 2.106, liczba noclegów przekroczyła cyfrę 4.200.000. — Związek wydaje czasopismo „Die Jugendherberge", wychodzące co miesiąc w nakładzie 162.000 egzemplarzy.

W NORWEGJI ruch wycieczkowy młodzieży skupia się w prowincji, otaczającej miasto Trondheim, gdzie zgrupowane są schroniska stowarzyszenia „Nuh".

W SZWAJCARJI Związek szwajcarskich schronisk wycieczkowych dla młodzieży („Bund Schweizerischer Jugendherbergen" w Zurichu), powstał w r. 1924. Związek w r. 1930 posiadał 166 schronisk (noclegów wydano 69.006).

WYKAZ SCHRONISK.

W a r s z a w a.

Stolica Polski — siedziba Prezydenta Rzeczypospolitej i centralnych władz państwowych.

Należy zwiedzić: Zamek Królewski, Katedrę św. Jana, Rynek Staromiejski, Muzeum Narodowe, Plac Teatralny, Ogród Saski, Plac J. Piłsudskiego, Grób Nieznanego Żołnierza, Uniwersytet, Kościół św. Krzyża, Most ks. Poniatowskiego, Park im. Paderewskiego, Al. Ujazdowską, Łazienki, Belweder. Wycieczka do Wilanowa, (pałac i park).

Godne zwiedzenia: Kościół Wizytek, Bernardynów, Pałac Sztuki, Dom Akademicki, Cytadela, Muzeum etnograficzne, Praga, Bibljoteka Narodowa, Centralny Instytut Wychowania Fizycznego na Bielanach, Filtry, Bulwar nad Wisłą.

Przewodniki:

Plan miasta Warszawy. — Wyd. „Samopomoc Inwalidzka" w Warszawie. — Cena zł. 2.

R. Fleszarowa i A. Janowski. Mały przewodnik po Warszawie. Wyd. P. Tow. Krajozn. Warszawa, 1930.

A. Janowski. Warszawa — Poznań. Wyd. Polskie R. Wegnera 1930. „Cuda Polski".

A. Lauterbach. Warszawa. — 1925. Inst. Biblj. Polskiej.

Trojanowski Wincenty. Katedra św. Jana. Przewodnik artyst. — Warszawa, 1923. P. T. K. — Zł. 0.70.

Przewodnik po Zamku Królewskim w Warszawie. Wyd. Min. W. R. i O. P. 1930.

Karwicki. Pałac Łazienkowski w Warszawie. — Zł. 4.

Orłowicz Mieczysław dr. Przewodnik po cmentarzach warszawskich. Warszawa, 1921. P. T. K. — Zł. 0.60.

Schroniska szkolne:

7-kl. publ. szkoła powsz. nr. 186 — ul. Czerniakowska 128 — (łóżka z materacami) opłata 50 gr. — 40 łóżek

7-kl. publ. szkoła powsz. nr. 189 — ul. Grójecka 93 — 45 „

Państw. Gimnazjum im. Batorego — ul. Myśliwiecka 6 — 100 „

Łóżka z materacami i pościelą, — kuchenki gazowe, centralne ogrzewanie, — oddzielne sale dla dziewcząt.

Opłata za nocleg od osoby — 1 złoty.

(w miesiącach zimowych dopłata za opał).

Internat dla kursów nauczycielskich przy Państw. Gimnazjum im. N. Żmichowskiej przy ul. Tłomackiej 13 — 50 miejsc

tylko maj i czerwiec, — opłata za nocleg od osoby — 2 złote.

Schronisko i internat dla kursów nauczycielskich i inspektorskich przy ul. Marszałkowskiej 4. V piętro — 50 miejsc

tylko lipiec, sierpień i wrzesień — opłata za nocleg od osoby — 2 złote.

Szkolna przystań wioślarska — ul. Wioślarska 10 dla wycieczek wodnych — 10 łóżek

Schroniska społeczne:

Gospoda dla młodzieży przyjezdnej w gimnazjum pod wezwaniem św Wojciecha przy ul. Hortensji 2 — 40 miejsc
Zamówienia na dwa tygodnie przed zamierzonym wyjazdem zgłaszać do Dyrekcji Gimnazjum. Opłata za łóżko z pościelą 2 zł. za pierwszą noc, za następne po 1 zł., z całą swoją pościelą (poszewka, prześcieradło, podpinka z agrafkami) po 50 gr. za noc.

Schronisko noclegowe Magistratu m. st. Warszawy w szkole powszechnej nr. 194 ul. Leszno nr. 109. Czynne przez cały rok, mieści się w dwu salach, zaopatrzone w 50 łóżek z pościelą. Opłata za nocleg 1 zł. 25 gr. — Szkoły mogą uzyskać zniżkę. — Zgłoszenia do Wydziału Oświaty i Kultury Magistratu m. stoł. Warszawy, ul. Koszykowa 9.

Schronisko Polskiego Tow. Krajoznawczego — 20 miejsc
ul. Karowa 31. — Opłata za nocleg od osoby 2 zł. 50 gr.
Gospodarz: Biuro Pol. Tow. Krajoznawczego.

Ognisko Pracy Oświatowej — ul. Wolska 44. — 45 miejsc
Schronisko otwarte cały rok, łóżka z pościelą i prześcieradłem. Opłata: 2 zł. za pierwszą noc, następne po 1 zł.

Województwo Białostockie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Białystok, centrum przemysłu włókienniczego, pałac Branickich, — Supraśl z świątynią - bazyliką z 15 wieku.

Bielsk — Hajnówka — *Białowieża,* centrum Puszczy Białowieskiej z Pałacem myśliwskim Pana Prezydenta Rzplitej i muzeum przyrodniczem, Park Narodowy i zwierzyniec.

Łomża — Nowogród z muzeum regjonalnem kurpiowskiem — *Myszyniec,* ośrodek przemysłu kurpiowskiego — Ostrołęka.

Grodno z historycznemi zabytkami budowlanemi — stary zamek, fara, cerkiew na Kołoży, — *Druskieniki* — uzdrowisko.

Augustów i Suwałki — jako punkty wyjściowe dla wycieczek pieszych i wodnych po pojezierzu Augustowskiem, — Kanał Augustowski. — jeziora Hucieńskie, — *Serwy,* — *Wigry.*

Przewodniki:

Jan Karpiński: Puszcza Białowieska i Park Narodowy w Białowieży. — Kraków, 1930.

Województwo Białostockie: Przeszłość i zabytki. Białystok, 1929. Nakładem tow. opieki nad sztuką, kulturą i pomnikami przyrody. — Zł. 3.

Województwo Białostockie I. Krajobraz. — Białystok, 1930. Nakładem Tow. opieki nad sztuką, kulturą i pomnikami przyrody. — Zł. 5.

Jodkowski Józef: Grodno. Wilno, 1922. Nakł. księg. Zawadzkiego.

Szymański Wiktor: Przewodnik po puszczy białowieskiej. Wilno, 1930. Księg. Stow. Naucz. Pol.

Z. Gloger: Białowieża. (wyczerpane).

Chętnik Adam: Kurpie. Kraków, 1924. Nakł. księg. geogr. „Orbis“.

Chętnik Adam: Kościół i parafja w Nowogrodzie. Nowogród n. Narwią P. T. K., 1927.

Świątkowski W.: W dorzeczu Narwi. Łomżyńskie i sąsiednie powiaty. — Warszawa, 1927.

Świątkowski W.: Suwalszczyzna i okolice nadniemeńskie. Warszawa, 1926.

Schroniska szkolne:

AUGUSTÓW — Szkoła powszechna Nr. 2. — ul. ks. Skorupki 24 — 20 łóżek

BIAŁOWIEŻA — 7 kl. publ. szkoła powsz. (łóżka z materacami) — 20 „

DRUSKIENIKI — Publ. szkoła powsz. im. ks. Skargi, ul. Piłsudskiego — 10 „

GRODNO — Państwowe Seminarjum Naucz. Męskie, — ul. Mostowa — 20 „

MORGOWNIKI — pod NOWOGRODEM ŁOMŻYŃSKIM — Dom wakacyjny Min. W. R. i O. P. w administracji dyr. państw. gimnazjum ż. im. M. Konopnickiej w Łomży — 20 miejsc

MYSZYNIEC — Publ. szkoła powszechna — 20 „

SERWY (pow. Augustowski) — Dom wakacyjny Minist. W. R. i O. P. w administracji dyr. państwow. seminarjum naucz. męsk. w Augustowie, w lipcu i sierpniu użytkowany przez Związek Harcerstwa Polskiego również na kursy. 50 miejsc

WIGRY (pow. Augustowski)—Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego „Nad Wigrami" im. Kazimierza Kulwiecia, pod opieką p. Józefa Świąteckiego z ramienia Zarządu Oddziału w Suwałkach (Kościuszki 59). Miejsc ogółem 60 — z czego połowa zarezerwowana dla młodzieży szkolnej. Opłata za nocleg dla młodzieży 50 gr. — Wyżywienie można otrzymać na miejscu.

BIAŁOWIEŻA. Schronisko Dyrekcji Lasów Państwowych. — 3 duże sale schroniskowe na terenie parku pałacowego. — 105 łóżek Łóżka siatkowe z pościelą, krany z wodą i umywalnie, elektryczne oświetlenie i centralne ogrzewanie.

Województwo Kieleckie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Łysogóry i Sandomierz: Łączna — *Bodzentyn* (zamek i kolegjata) — św. Katarzyna z puszczą Jodłową i najwyższym szczytem Łysicą (612 m.) — św. Krzyż z klasztorem z 11 wieku— *Nowa Słupia* — Łagów — *Opatów* z kolegjatą i pomnikiem Szydłowieckich — *Sandomierz* z licznemi zabytkami sztuki, począwszy od 11 wieku (katedra, kościół św. Jakóba, ratusz, muzeum). — Okolice Sandomierza z ruinami zamków w Ossolinie, Konarach, *Ujeździe,* Międzygórzu i Turowie.

Kielce z katedrą, pałacem biskupim i muzeum krajoznawczem (Karczówka), — Chęciny z ruinami zamczyska królowej Bony i kolegjatą (kopalnie marmuru).

Częstochowa z cudownym obrazem Matki Boskiej na Jasnej Górze, — Olsztyn z ruinami zamku na wapiennych skałach i grotami stalaktytowemi, — *Złoty Potok* z pięknemi lasami, grotami i pstrągarnią, — Mstów z warownym kościołem.

Zagłębie Dąbrowskie: Sosnowiec, — Będzin z ruinami zamku, — Dąbrowa, — Pustynia Błędowska, — ruiny zamku w Ogrodzieńcu, — Zawiercie (lub do Pilicy i Wolbromia).

Olkusz — przez Sułoszowę do doliny Prądnika. — Pieskowa Skała z pięknym zamkiem na urwistej skale wapiennej — *Ojców* z prześlicznemi grotami, (dalsza droga na Biały Kościół i Szyce do Krakowa).

Miechów z opactwem i bazyliką, muzeum— Słomniki — Racławice, pole bitwy, Proszowice — Mogiła z opactwem — *Kraków.*

Jędrzejów (opactwo Cystersów) — Pińczów — Busk — Wiślica z kolegjatą gotycką — Rogów — szlakiem rzeki Nidy, — następnie Stopnica — Solec — Szydłów — Opoczno z zamkiem Kazimierzowskim — Drzewica, ruiny zamku. — Szlak rzeki Kamiennej: Skarżysko — Ostrowiec. — Szydłów, gdzie ruiny zamku, piękny ratusz i kolegjata.

Przewodniki:

Piesze szlaki turystyczne w górach Świętokrzyskich. Część I. Kielce, — Łysica — Św. Krzyż — Ostrowiec — Ćmielów — Opatów — Sandomierz. Opis drogi i mapa. Kielce, 1929. Nakł. Oddz. Kieleckiego, Opatowskiego i Sandomierskiego P. T. K.

T. Dybczyński: Przewodnik po Łysogórach. Warszawa, 1924. P. T. K. (2 zł.).

Rokoszny Józef ks.: Przewodnik po Sandomierzu z dokładnym planem miasta. Wyd. 3. Sandomierz, 1926. Księg. Chodakowskiej.

Pietraszewski J.: Przewodnik po Sandomierzu i okolicy. Sandomierz, 1930. (zł. 0.80).

Łaziński Aleksander O.: Jasna Góra i jej pamiątki. Przewodnik dla pielgrzymów i zwiedzających. — Częstochowa, 1930.

Kantor-Mirski Marjan: Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy. Sosnowiec. Wyd. Tow. Nauk. Zagł. Dąbr., 1931.

Stączek St.: Ojców i jego okolice. Kraków. 1928. P. T. K. (zł. 1.60).

Dybczyński T.: Wycieczka do Buska. Stopnicy i Solca. Warszawa. 1928. P. T. K. (zł. 1.50).

Schroniska szkolne:

BODZENTYN—Publiczna szkoła powszechna —	20	łóżek
CZĘSTOCHOWA — Publ. szkoła Powsz. Nr. 1 — ul. ks. Kordeckiego 11. — (Łóżka z materacami) —	30	„
JANÓW (ZŁOTY POTOK) — Publ. szkoła powsz. —	20	„
KIELCE — 7 kl. szkoła powszechna im. M. Konopnickiej ul. Kościuszki 9. —	20	„
NOWA SŁUPIA — Publiczna szkoła powsz. (łóżka z materacami) —	40	„
OJCÓW — Schronisko Pol. Tow. Krajozn. — Willa Reduta koło Bramy Krakowskiej, — gospod. p. J. Taborska —miejsc. w tem szkolnych	30	„
Młodzież szkolna płaci za nocleg 50 groszy.		
OLKUSZ — Publiczna szkoła powszechna Nr. 2 —	20	„
OPATÓW — 7 kl. publiczna szkoła powsz. — ul. Kościelna 2 —	20	„
SANDOMIERZ — 7 kl. publiczna szkoła powsz. — ul. N. Marji P. 3—(łóżka z materacami) —	20	„

SKAŁA (POD OJCOWEM) — Publiczna szkoła powszechna — 20 łóżek
SOSNOWIEC — Państw. Seminarjum Naucz. Męskie — ul. Wawel. 1 — 40 „
UJAZD — Publiczna szkoła powszechna — 20 „

Schroniska społeczne:

OLKUSZ — Schronisko Pol. Tow. Krajozn. pod opieką Oddziału miejscowego
SKAŁA PIESKOWA — Schronisko Polskiego Tow. Krajozn. — willa p. M. Marszałkowskiej — 30 miejsc
Opłata za nocleg dla młodzieży 30 gr.
SANDOMIERZ — Dom Pol. Tow. Krajozn. (muzeum, bibljoteka) — 30 „
Dla młodzieży 60 groszy. W szopie obok Domu miejsc na słomie na osób 60. —
św. KATARZYNA — Schronisko Pol. Tow. Krajozn. Willa pp. Dziaczkowskich pod Łysicą — 40 „

Województwo Krakowskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Kraków — stolica sztuki i pamiątek polskich. Zwiedzenie miasta, katedry i Wawelu. — Wycieczki na Kopiec Kościuszki, — zwiedzenie muzeów: Narodowego i Czartoryskich, kościoła N. P. Marji, Franciszkanów, Dominikanów, św. Andrzeja i innych. — Bibljoteka Jagiellońska, kościół św. Anny, Błonia, Park Jordana, Kościół na Skałce, Muzeum Czapskich, Matejki, Kościół św. Krzyża. — Wycieczka do Wieliczki.

Wycieczki dookoła Krakowa: Mogiła Krakusa, Wandy, — Bielany, Tyniec, Tenczyn, Niepołomice.

Dalsze wycieczki: Bochnia — Wiśnicz, Tarnów (katedra, ratusz, Muzeum, park z grobowcem generała Bema, — Mościce).

Mapę szlaków turystycznych w Beskidach zachodnich w opracowaniu K. Sosnowskiego, Z. Wyrobka i T. Wyrobka wydało w r. 1930 Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego. — Mapą tą należy posługiwać się przy ustalaniu planu wycieczek i wędrówek, ich kierunków i szlaków.

Wycieczki na Podkarpacie: Melsztyn—Zakliczyn — Czchów (ruiny zamków) — Wieliczka — Dobczyce — Myślenice — Limanowa —

Nowy Sącz — Grybów — Gorlice (pobojowiska i cmentarze z wojny światowej)—Zagórzany—Libusza — Biecz (zabytki z 15 wieku) — Jasło (ośrodek przemysłu naftowego).

Kraków — Swoszowice — *Kalwarja Zebrzydowska* (klasztor, miejsce odpustowe) — Lanckorona — Myślenice.

Wycieczki górskie: Babia Góra. — Sucha—*Zawoja* — Babia góra — *Zawoja* — Maków — Kalwarja Zebrzydowska.—Od strony *Żywca* — na Jeleśnię lub Hucisko przez Mądralowa — Wycieczki na Pilsko przez Jeleśnię lub Węgierską Górkę *(Milówkę)* na Raczę przez Zwardoń.

Gorce — Rabka — na Turbacz — grzbietem na Kudłoń — powrót na Mszanę Dolną. — Kasina Wielka — Myślenice.

Pieniny. — *Nowy Targ* — na Dębno — *Maniowy* — Czorsztyn — Niedzica — *Sromowce*— wejście na Trzy Korony — łodziami Dunajcem do Szczawnicy — *Krościenko* — Stary Sącz. — Nadto dolina Popradu — *Rytro* — *Piwniczna*— *Żegiestów* — *Muszyna.*

Orawa. — Nowy Targ — Czarny Dunajec— Piekielnik — *Jabłonka* — *Lipnica Wielka.* — Stąd na G. Lipnicę i Babią Górę, — następnie na Orawkę — Podwilk. do Chabówki lub *Jordanowa.*

Spisz. — *Nowy Targ* — Nowa Biała, Cisowa Skała, Krempachy, Frydman i Niedzica, — Niedzica-zamek — dolina Dunajca. — droga przez Zielone Skałki. — Z Niedzicy przez Łap-

sy i Trypsy do Jurgowa. — Jaworzyna Spiska — powrót na Zakopane.

Tatry. — *Zakopane* — Dolina Strążyska, Muzeum, Gubałówka, Dolina Kościeliska, Kuźnice, Kalatówki, Hala Gąsienicowa — do Pięciu Stawów Polskich, stamtąd do Morskiego Oka i Czarnego Stawu nad Morskiem Okiem.— Powrót na Roztokę i Toporową Cyrlę.

Uwaga: Wycieczek dziatwy szkolnej do lat 12 nie należy prowadzić w tereny górskie. — Młodzież po 12 roku życia można prowadzić w góry, a mianowicie w Beskidy, mające odpowiedni teren. — I w tym terenie jednak należy uwzględnić stopniowanie wycieczek. zależnie od trudności. jakich pokonania wymagają nakreślone szlaki.

Wycieczki szczytowe, wysokogórskie, dopuszczalne są tylko dla młodzieży po 16 roku życia, w niewielkich grupach. — Wycieczki w Tatry prowadzone być muszą przez wykwalifikowanych przewodników.

Przewodniki:

Karol Estreicher: Kraków, przewodnik dla zwiedzających miasto i okolice, ze 103 rycinami i planem miasta. Kraków, 1931. Nakładem Tow. Miłośników historji i zabytków Krakowa. — Zł. 10.

Przewodnik po Krakowie i okolicy Pol. Związku Turystycznego. — Zł. 2.50.

d'Abancourt H.: Kraków i okolice. Przewodnik. Gebethner i Wolf, 1924. — Zł. 4.

Dobrowolska i Tomaszkiewicz: Jak zwiedzać Kraków. Kraków, 1930.

Klein Franciszek: Stary Kraków. Kraków, 1916. Rocznik krakowski. T. XVII. — Zł. 10.

Al. Borawski: Katedra krakowska. Kraków, 1921. P. T. K. — Zł. 0.50.

Tetmajer Włodzimierz i Kruszyński Tadeusz ks. dr.: Przewodnik po katedrze wawelskiej skarbcu i grobach królewskich. Kraków, 1924.

Trepka Józef Mikanda: Najnowszy zwięzły przewodnik po Wawelu. Katedra. Zamek Królewski. Kraków, 1925.

Leszczycki St.: Szlak turystyczny w okolicy Krakowa. Kraków, 1930. P. T. K.

Tomkowicz Stanisław: Bielany. Biblj. krak. nr. 36— Zł. 1.50.

Łuszczkiewicz Władysław: Wieś Mogiła. Biblj. krak. nr. 10.

Konczyńska Wanda: Mogiła Kościuszki. Kraków. — Zł. 0.60.

Słowik Jan: Wieliczka. Nowy ilustr. opis salin wielickich. — Wieliczka. Kraków, 1927. — Zł. 3.

Udziela Seweryn: Krakowiacy. — Kraków, 1924. Nakł. Biblj. Geogr. „Orbis".

Fischer Stanisław: Ziemia bocheńska. — Krótki przewodnik turystyczny. Bochnia, 1930.

Rapaport Zygmunt i dr. Rozwadowski Mieczysław: Przewodnik po Tarnowie. Tarnów, 1929. Księg. Z. Jelenia.

Fabryka Państwowych Związków Azotowych w Mościcach. Kraków, 1930.

Strzetelski Jerzy inż.: Jasielskie Zagłębie naftowe. Borysław, 1929. Nakł. Izby pracy.

K. Sosnowski: Przewodnik po Beskidach Zachodnich. — Kraków, wyd. III. — Zł. 8.60.

Midowicz Wł. i Augustynowicz M.: Przewodnik narciarski po Beskidzie Zachodnim. Żywiec. P. T. T., 1929.

Midowicz Wł.: Babia Góra. Żywiec P. T. T., 1930.

Nitribitt Roman i Hetper Zygmunt: Krynica, Żegiestów, Muszyna i okolice. Przewodnik turystyczny po Beskidzie Sądeckim i okolicznych górach słowackich. Nakł. P. T. T. Lwów, 1929. Księgarnia Polska.

Lewicki Stan. dr.: Krynica. Księg. kolej. „Ruch".

Saysse-Tobiczyk: Przewodnik po uzdrowiskach polskich. T. I. Polska południowo-zachodnia. — Zł. 4.40.

Zwoliński Tadeusz: Zakopane. — Zakopane, 1931.

T. i St. Zwolińscy: Przewodnik po Zakopanem i Tatrach (1925) — Zł. 5.00.

Zakopane — Broszura informacyjna — opracował dr. *M. Orłowicz.* Nakładem Tymczasowej Komisji Uzdrowiskowej — Zakopane.

M. Limanowski: Wycieczka w Tatry i Pieniny.

J. Chmielowski i M. Świerz: Tatry Wysokie (wyd. z r. 1925):

I. Część ogólna i doliny. — Zł. 5.60.

II. Przełęcze i szczyty (od Liljowego po Wagę). — Zł. 5.40 .

III. Przełęcze i szczyty (od Wagi po Lodową Przełęcz). — Zł. 5.40.

IV. Przełęcze i szczyty (od Lodowej po Przełęcz pod Kopą). — Zł. 5.60.

M. Świerz: Przewodnik po Tatrach polskich i Zakopanem. — Zł. 5.00.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckiem. — Książnica Atlas.— 1921. — Zł. 4.50.

Schroniska szkolne:

KRAKÓW — Miejski Dom Wycieczkowy — Aleja 3-go Maja — Oleandry — Telefon 181-80.

Wybudowany z inicjatywy i przy poparciu Ministerstwa W. R. i O. P. z przeznaczeniem dla młodzieży szkolnej 218 łóżek (natryski, taras, świetlica), — opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej w wycieczkach zbiorowych powyżej 10 osób — za dobę od osoby 80 gr., dla wycieczek młodzieży szkolnej poniżej 10 osób wzgl. dla uczniów samotnie podróżujących — 1 zł.

Dom wycieczkowy *otwarty* jest *przez cały rok,* posiada 19 sypialń zbiorowych, w zimie centralnie ogrzewanych.

Wszelką korespondencję i przekazy pieniężne należy wysyłać pod adresem: Miejski Dom Wycieczkowy, Kraków. Oleandry 3. Biuro zarządcy tamże otwarte dla stron od 8-ej do 12-ej i od 17-ej do 19-ej. w niedzielę i święta od 9-ej do 11-ej.

Wycieczki zgłaszać należy do Zarządu domu wycieczkowego listem poleconym najpóźniej na dni 14 przed przyjazdem do Krakowa. Jednocześnie ze zgłoszeniem należy przesłać zadatek w wysokości 50 gr. od każdego uczestnika wycieczki i znaczek 1 zł. na pisemną odpowiedź. Wycieczka może przybyć do Krakowa, jeżeli otrzyma zawiadomienie, iż wszystko dla niej jest przygotowane. Kosztorys wycieczki obliczony na jedną osobę na jeden dzień

pobytu w Krakowie. łącznie ze wstępami wynosi około 5 zł.. plus cena noclegu 80 gr. wzgl. 1 zł.

Śniadania dla wycieczek wydaje się na miejscu. obiady w mieście.

Komunikacja tramwajem Nr. 1 z dworca kolejowego do Rynku Głównego. skąd tramwajem Nr. 4 do Oleandrów.

Młodzieżą szkolna, zjeżdżającą do Krakowa i jego okolic opiekuje się w czasie od 10 maja do 10 lipca każdego roku *Szkolna Komisja Wycieczkowa, utworzona przy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Krakowskiego.* Wszelką korespondencję, zgłoszenia i przekazy pieniężne należy wysyłać pod adresem: P. Franciszek Tęczyński, Komisja Wycieczkowa. Kraków, ul. Topolowa 22. Biuro Komisji tamże otwarte dla stron między 8—9, 13 a 14 i 20 a 21, prócz niedziel i świąt.

Wycieczki zgłaszać należy do Komisji Wycieczkowej listem poleconym najpóźniej na dni 14 przed jej przyjazdem do Krakowa Jednocześnie ze zgłoszeniem należy przesłać zadatek w wysokości 50 gr. od każdego uczestnika wycieczki i znaczek 75 gr. na pisemną odpowiedź. Wycieczka może przyjechać do Krakowa, jeżeli otrzyma pisemne zawiadomienie, iż wszystko dla niej jest przygotowane. Kosztorys wycieczki obliczony na jedną osobę na jeden dzień pobytu w Krakowie, łącznie ze wstępami, wynosi około 5 zł. plus cena noclegu 70—80 gr. Aprowizacją Komisja nie

zajmuje się, wskazuje jedynie adresy jadłodajni.

JABŁONKA — Publiczna szkoła powszechna	20	łóżek
JORDANÓW — 7 kl. publiczna szkoła pow.	10	„
KALWARJA ZEBRZYDOWSKA — 7 kl. publiczna szkoła powszechna	20	„
KROŚCIENKO — 7 kl. publ. szkoła powszechna (łóżka z materacami)	20	„
KRYNICA — WIEŚ — Publ. szkoła powszech.	20	„
LIPNICA MAŁA — Publ. szkoła powszechna	10	„
LIPNICA WIELKA — Publ. szkoła powszech.	10	„
MANIOWY — Publiczna szkoła powszechna	20	„
MILÓWKA — 7 kl. publ. szkoła powszechna	10	„
MSZANA DOLNA — Publiczna szkoła powszechna męska	20	„
MUSZYNA — Publ. szkoła powszechna	10	„
NOWY SĄCZ — Państwowe Gimnazjum I. im. J. Długosza	20	„
NOWY TARG — Publiczna szkoła powszechna męska	20	„
PIWNICZNA — 7 kl. publ. szkoła powszechna	10	„
RYTRO — Publiczna szkoła powszechna	20	„
SROMOWCE NIŻNE — Dom Śląskiej Wojew. Komisji Turystycznej — opłata 50 gr.	50	„
SZCZYRK — 7 klasowa szkoła powszechna	20	„
WITÓW NA PODHALU — Publiczna szkoła powszechna	10	„
ZAWOJA — ‚Stolarnia“ — schronisko Wojew. Śląskiego	25	„
Opłata za nocleg 50 groszy		
ŻEGIESTÓW — 1 kl szkoła powszechna	10	„
ŻYWIEC — Państwowe Gimnazjum im. M. Kopernika	20	„

Schroniska społeczne:

KRAKÓW — Schronisko Tow. Szkoły Ludowej, ul. św. Anny 5 — od dnia 15.V do 15.X. 50 miejsc
od dnia 1.VII do 1.IX 200 „
„ — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego na Wawelu — Baszta Złodziejska, — pod opieką Zarządu Oddziału P. T. K. (ul. Grodzka 64, II p.). Opłata dla młodzieży 1 zł. 50 gr. 30 „
MSZANA DOLNA — Obóz YMCA. „Beskid".
ZAKOPANE — Dom wycieczkowy im. ks. Stolarczyka (ul. Chałubińskiego pod Koziińcem) pod opieką Komisji Turystycznej Rady Głównej Pol. Tow. Krajoznawczego 100 „
„ — Opłaty dla młodzieży: 1 zł. — 1 zł. 50. — Gospodyni: p. Wanda Popławska. — Utrzymanie całodzienne 4 zł.
„ — Dom wycieczkowy w Dworcu Pol. Tow. Tatrzańskiego (ulica Krupówki) 60 miejsc
„ — Schronisko turystyczne Związku Pol. Nauczycieli Szkół Powszechnych — willa „Mołodów" — ul. Piłsudskiego.
CZORSZTYN — Schronisko turystyczne Związku Naucz. Polskiego.
SROMOWCE WYŻNE — (Pieniny) — Dworek Cisowy Zw. Harcerstwa Pol. Opłata 20 groszy. 50 (20) „

Schroniska górskie:

NA BABIEJ GÓRZE — 1) Na Markowych Rówienkach (Markowe Szczawiny) — schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego im. D-ra H.

Zapałowicza — łóżek 40 — miejsc na sianie 80. Opłata za nocleg dla młodzieży szkolnej: na łóżku 1 zł. — na sianie 50 groszy. Stacja posiłkowa na miejscu.—Schronisko otwarte cały rok. — *Adres:* Zawoja przez Maków Podhalański — schronisko P. T. T. na Babiej Górze. — 2) Schronisko Beskiden-Vereinu na południowym zboczu turni szczytowej. — Miejsc noclegowych 56. — Ceny: 3 zł. łóżko, 2 zł. prycza, 1 zł. w dobudówce.

GRUPA PILSKA — (1557 m.) — schronisko oddziału Żywieckiego P. T. T. — w *Korbielowie pod Pilskiem* — otwarte cały rok, opłata 2 zł. i 1 zł. — *Adres:* Korbielów, poczta Jeleśnia 23 miejsc
Stacja turystyczna pod Pilskiem w gajowni *na Glinnej* 24 miejsc

BORACZA (HALA) — schronisko Żyd. Tow. Makabi w Bielsku 30 „

NA MIZIOWEJ HALI — schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego 50 „

GORCE — *Na Turbaczu* — schronisko Pol. Tow. Tatrz. Stacja posiłkowa, — młodzież szkolna płaci za nocleg na salach 1 złoty 46 „

WIELKI LUBOŃ (1023) — schronisko Oddziału P. Tow. Tatrzańskiego w Rabce. — Dostęp od stacji Zaryte.

TATRY — Schroniska górskie:
Dolina Chochołowska—schronisko. Warsz. Tow. Narciarskiego.
W *Dolinie Pięciu Stawów Polskich* — Pol. Tow. Tatrzańskiego 50 „

Na Hali Gąsienicowej — granitowe schronisko Pol. Tow. Tatrz. (nowe i stare)	150	miejsc
Na Kalatówkach — Pol. Tow. Tatrzańskiego	30	„
Nad Morskiem Okiem — Pol. Tow. Tatrz.		
nowe	63	„
stare	60	„
W Roztoce — Pol. Tow. Tatrzańskiego	50	„
Na Hali Pysznej — Pol. Tow. Tatrzańskiego, niezagospodarowane	15	„

Schroniska prywatne: na Łysej Polanie. u Bustryciego na Hali Gąsienicowej i w Dolinie Kościeliskiej.

Województwo Lubelskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Lublin — posiada wiele cennych i pięknych zabytków architektury: Katedra, Brama Krakowska, ratusz, kamienica Sobieskich, kościół Dominikanów, kościół Wizytek, Brama Grodzka, Zamek — w nim kościółek św. Trójcy z cennemi freskami z 15 wieku, — Muzeum Ziemi Lubelskiej, Ogród.

Nałęczów — z pięknym zakładem kąpielowym, *Kazimierz,* ongiś „Mały Gdańsk", prawdziwy skarbiec zabytkowy. Spichrze nadbrzeżne, mieszczańskie domy w rynku, kościoły, ruiny zamku, dawna baszta — latarnia, stara synagoga, niezwykle piękne położenie, wąwozy, sady. Przeprawa przez Wisłę do Janowca, gdzie piękny kościół z 16 wieku i ruiny pałacu Firlejów.

Z Kazimierza malowniczą drogą przybrzeżną z aleją olbrzymich topól na Bochotnicę (ruiny zamku), Włostowice, *do Puław* — „Małych Aten" XVIII wieku. W Puławach wspaniały Park i pałac Czartoryskich, Świątynia Sybilli. Instytut doświadczalny rolniczy.

Chełm — ruiny zamku, kościoły, kopalnie kredy. *Zamość* — kolegjata, ratusz, bramy for-

tecy, akademja. Zwierzyniec — Szczebrzeszyn — Tomaszów Lubelski — Hrubieszów — Horodło — Dubienka.

Podlasie: Kodeń — Janów Podlaski — Leśna — Biała Podlaska.

Przewodniki:

Ilustrowany przewodnik po Lublinie w opracowaniu zbiorowem. Lublin, 1931. Wyd. staraniem Oddziału Pol. Tow. Krajozn. — zł. 3.

Cholewiński W. Przewodnik po Lublinie i jego okolicach. — Wyd. 3. Lublin 1929. — zł. 1.20.

Dr. T. Dybczyński: Wycieczka do Kazimierza i Puław (przewodnik) — 1 zł.. Warszawa 1926. Pol. Tow. Krajoznawcze.

Łomiński L. ks.: Kazimierz nad Wisłą i jego zabytki. — Lublin 1926.

Ch(rzanowski) Wł. ks.: Przewodnik po Janowcu. 1930.

Chlebowski Br.: Zamość, ordynacja Zamoyskich i powiat zamojski. — Zamość, Z. Pomarański i Ska. — zł. 0.60.

Moniewski Tadeusz: Siedlce. Przewodnik po mieście i powiecie. Siedlce 1929. Wyd. Muzeum Ziemi Podlaskiej.

J. Frankowski Wycieczka szlakiem unitów na Podlasiu — 1.50 zł. (Kodeń, Janów Podlaski, Leśna, Biała Podlaska). Warszawa 1927. Pol. Tow. Krajoznawcze. — zł. 1.50.

Świątkowski W.: Lubelskie. — Warszawa 1928. — zł. 6.

Świątkowski W.: Podlasie. — Warszawa 1929. — zł. 5.

Śliwina Wanda J. i Tkacz Ferdynand.: Ziemia lubartowska. — Lubartów 1928.

Schroniska szkolne:

KAZIMIERZ NAD WISŁĄ — 7 kl. publiczna szkoła powszechna — stacja posiłkowa — (łóżka z materacami) 30 łóżek

LUBLIN — 7 kl. publiczna szkoła powszechna Nr 3. (Przedmieście Czwartek) — (łóżka z materacami) 20 „

„ — Bursa przy Gimnazjum państwowem im. Zamoyskiego, ul. Królewska 11. —
w miesiącach wakacyjnych 40 miejsc
w okresie nauki 10 „

NAŁĘCZÓW — Uniwersytet Ludowy im. Żeromskiego na Pałubach 20 łóżek

PUŁAWY — 7 kl. publ. szkoła powszechna Nr. 1 — (łóżka z materacami) — 30 „

ZAMOŚĆ — Internat Państw. Semin. Naucz. Żeńskiego, dostępny tylko w okresie wakacyjnym

Schroniska społeczne:

KAZIMIERZ NAD WISŁĄ — Schronisko Oddziału Pol. Tow. Krajoznawczego w budynku poklasztornym OO. Reformatów 30 łóżek

ZAMOŚĆ — Sejmikowy dom noclegowy (obok Kolegjaty, blisko dworca kolejowego). Dla wycieczek szkolnych opłaty za nocleg ulgowe (50 proc.). Łóżko z materacem i pościelą od 60 gr. — zł. 1.25, za pryczę bez pościeli 15 gr.

Województwo Lwowskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Lwów — miasto pełne piękna i pamiątek: Katedra, kaplica Boimów, rynek z kamienicą królewską (muzeum im. króla Jana) i innemi staremi budynkami, Katedra ormiańska, kościół Dominikanów, cerkiew wołoska, arsenał, Wysoki Zamek z ruiną Kazimierzowskiej warowni i Kopcem Unji Lubelskiej, skąd niezapomniany widok na miasto i okolicę, kościół Bernardynów i Jezuitów, Teatr Wielki, Uniwersytet, Politechnika, Katedra św. Jura, dworzec kolejowy, piękne parki, Panorama Racławicka, cmentarz Łyczakowski, cmentarz obrońców Lwowa, Bibljoteka i muzeum Ossolińskich, Miejska Galerja Obrazów, Muzeum przyrodnicze Dzieduszyckich i inne.

Najbliższe wycieczki: Czartowska Skała, Miodowe Groty, Brzuchowice, Hołosko, Rokitno.

Zagłębie naftowe: Borysław — Tustanowice — *Drohobycz* (ratusz, kościół gotycki, drewniana cerkiew św. Jura, — rafinerja) — Truskawiec — saliny w Stebniku — skały w Uryczu — Schodnica.

Inne: Krosno (rynek, kościoły, przemysł naftowy) — Odrzykoń (ruiny zamku) — *Dukla* — Iwonicz — Rymanów — Krościenko.

Dolina Sanu — Krasiczyn (zamek) — Przemyśl (resztki zamku Kazimierzowego, katedra i kilka kościołów).

Sambor — Rozłucz — *Turka* — Sianki.

Brzuchowice — Żółkiew (groby Żółkiewskich) — Haraj — Jaworów — Janów — Gródek Jagielloński.

Przewodniki:

M. Orłowicz: Ilustrowany przewodnik po Lwowie — str. 284. Lwów — Książnica Atlas. — Cena zł. 6.70, oprawny zł. 8.

Stanisław Wasylewski: Lwów. — Poznań 1931. — Wyd. Polskie Wegnera „Cuda Polski" — zł. 16.

Zubrzycki Sas Jan dr. prof.: Zabytki miasta Lwowa. — Lwów 1928.

Przemysł naftowy w Polsce: Zarys historji wraz z opisem techniki pracy. — Lwów 1929.

Mściwujewski Mścisław: Królewskie wolne miasto Drohobycz. 1929. Drohobycz.

Przewodnik po Truskawcu i okolicach. Cz. I. Nakł. Zarządu zdrojowiska w Truskawcu. 1930.

Orłowicz Mieczysław dr. Jarosław, jego przeszłość i zabytki. Lwów. Książnica - Atlas. 1921.

Schroniska szkolne:

LWÓW — 7 kl. publ. szkoła powszechna im. Lenartowicza, ulica Weteranów (łóżka z materacami) 20 łóżek

DROHOBYCZ — 7 kl. publ. szkoła powszechna męska — ul. Zawale 14 (łóżka z materacami) 30 łóżek

DUKLA — 7 kl. publ. szkoła powszechna — 20 „

KROSNO — Państwowe Gimnazjum męskie im. M. Kopernika — ul. ks. P. Skargi L. 567 20 „

TURKA — Publ. szkoła powszechna Nr. 1. ul. Kościuszki 10 „

Schroniska społeczne:

LWÓW — Schroniska Tow. Szkoły Ludowej:
1) Bursa im. Boberskiej — ul. Poniatowskiego 11, — (dla dziewcząt) 25 miejsc
2) Bursa Grunwaldzka — ul Sobińskiego 3 (dla chłopców) 40 „

Pomieszczeniem wycieczek zbiorowych zajmuje się Towarzystwo Szkoły Ludowej (ul. Czackiego 1), oraz Komitet, wyłoniony przez to Towarzystwo, do którego wchodzą delegaci Magistratu. Komitet przydziela wycieczkom również przewodników.

BORYSŁAW — Schronisko Zarządu Fundacji Chrześcijańskiej Gminy miasta Borysławia w Zakładzie Opieki Społecznej im. Marsz. Piłsudskiego. Pomieszczenie na 60 osób (pościel, umywalnie). — Z lokalu korzystać mogą bezpłatnie wycieczki szkolne w miesiącach: maju, czerwcu, wrześniu i październiku, po uprzedniem zgłoszeniu się do Zarządu. W lipcu i sierpniu lokal zajęty na kolonje letnie.

BĄKOWICE (POD CHYROWEM) — Dom wypoczynkowy dla dziatwy szkół powszechnych — w zarządzie Tow. „Dzieci na wieś“ we Lwowie.

ROZŁUCZ — Schronisko narciarskie Powiatowego Komitetu W. F. i P. W. w Turce nad Stryjem.

SIANKI — Dom wypoczynkowy dla młodzieży szkół średnich — w zarządzie T. N. S. W. we Lwowie, (budowa na ukończeniu).

Województwo Łódzkie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Łódź — główne ognisko przemysłu tkackiego w Polsce. Ulica Piotrkowska, kościół N. M. Panny, fabryki, Muzeum, Park w Helenowie.

Wycieczki do: Zgierza, Ozorkowa, Łęczycy, Tumu — z najpiękniejszym w Polsce kościołem romańskim.

Wzdłuż Warty: Sieradz — Warta — Uniejów — Koło — Konin — Ląd — Pyzdry.

Łódź — Łask — Sieradz *do Kalisza,* miasta pięknego i zabytkowego (kolegjata, kościoły i cenne w nich obrazy, park, ośrodek sportu wioślarskiego szlakiem Prosny przez Chocz ku Pyzdrom, — ponadto wycieczki do Gołuchowa (13 klm. na płn. zach.), gdzie piękny pałac Czartoryskich i bogate zbiory.

Wycieczki wzdłuż Pilicy.

Piotrków (zamek, muzeum, kościół Dominikanów i Bernardynów) — Sulejów z wspaniałmi ruinami Opactwa Cystersów — Inowłodz — Spała (pałac Prezydenta Rzplitej, — śliczne lasy) — *Tomaszów Mazowiecki* (błękitne źródła).

Przewodniki:

Rosset E.: Łódź, miasto pracy. Łódź 1929. — zł. 3.

Lorentz Z.: Narodziny Łodzi nowoczesnej. Łódź 1926.

Kruszyński Leon.: Z wycieczki po województwie łódzkiem. — Turek 1929.

K. Staszewski.: Ilustrowany przewodnik po Pabjanicach, Łasku i pow. Łaskim. P. T. K. Pabjanice 1929. — zł. 1.25.

Pogorzelski Walery ks.: Sieradz. — Włocławek. — Druk. Djec. 1927.

M. Witanowski: Przewodnik po Piotrkowie Trybunalskim. — Piotrków 1923.

Łomiński Leon ks.: Inowłódz i Spała. — Lublin 1925.

Łomiński Leon ks.: Spała i jej okolice. — Łódź 1930.

Schroniska szkolne:

KALISZ — Przystań wioślarska Państw. Gimn. im. Kościuszki (łóżka z materacami)	10 łóżek
ŁÓDŹ — 7 kl. publ. szkoła powsz. Nr. 1 — ul. Nowotargowa 24. — Opłata za nocleg 50 gr. (łóżka z pościelą)	20 „
PIOTRKÓW — Państwowe Seminarjum Naucz. żeńskie	20 „
TOMASZÓW MAZOWIECKI — Publiczna szkoła powsz. Nr. 1 — ul. Piliczna	20 „

Województwo Nowogródzkie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Lida — Berezówka — *Nowogródek:* zamek i góra zamkowa, fara. kościół podominikański. dawny Bazyljanów — obecnie prawosławny, sobór, dawniej kościół Franciszkanów, synagoga, meczet, gmachy poklasztorne, dom rodziny Mickiewicza. — Korelicze — Turzec (Chodkiewiczów) — *Mir* (zamek, kościół farny, cerkiew pobazyljańska, kolonja tatarska) — Stołpce — *Nieśwież:* zamek ks. Radziwiłłów z 16 wieku. ratusz, kościoły, brama słucka. Z Nieświeża ewentualnie do Klecka.

Słonim (kościoły, kanał Ogińskiego) — Stołowicze — Horodyszcze — Horodek — Tuhanowicze (altana lipowa i kamień Filaretów, pamiątki czasów Mickiewicza) — *Świteź* (rezerwat) — Czombrów dwór — Nowogródek.

Najpopularniejszy szlak (mickiewiczowski): Nowogródek — Czombrów — Świteź — Worończa — Tuhanowicze.

Wycieczki wioślarskie Niemnem.

Przewodniki:

Żmigrodzki Józef inż.: Nowogródek i okolice. — Wyd. 3. Nakł. Nowogr. Oddziału P. T. Krajozn. 1931.

Nowogródzkie: Numer monograficzny „Ziemi". — Rocznik 1925. Nr. 10—12. październik — grudzień. Oddzielnie zł. 5.

Schroniska szkolne:

MIR — 7 kl. Publiczna szkołach powszechna — 10 łóżek

NIEŚWIEŻ — Publiczna szkoła powszechna — 20 „

NOWOGRÓDEK — zgłoszenia w Inspektoracie Szkolnym, gmach starego Województwa, ul. Grodzieńska 30 „

NAD ŚWITEZIĄ — (25 km. od Nowogródka na drodze Nowogródek — Baranowicze). Pol. Tow Krajoznawcze im. Al. Janowskiego — pod opieką Zarządu Oddziału P. T. K. w Nowogródku (p. Wanda Frydrychsowa majątek Rusocin, p. Nowogródek i inż. J. Puzynowski). Miejsc ogółem 32 — w tem *łóżek szkolnych 20.* Opłata dla młodzieży 50 gr.

Województwo Poleskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Brześć nad Bugiem — jako miasto wojewódzkie.

Punktami wyjściowemi dla wycieczek są *Pińsk i Łuniniec.*

Pińsk — prawdziwe centrum Polesia, pięknie położony u zbiegu Piny i Strumienia. Klasztor Jezuitów, kościół Franciszkanów, synagoga. Wycieczki wioślarskie i statkami — najpiękniejsza do Horodyszcza, Dawigródka i do Lubieszowa. Niezwykły krajobraz: bory, jeziora, lachy, rzeki, rozległe łąki, piaszczyste płaszczyzny, porosłe bagna, — ciekawy świat zwierzęcy, charakterystyczny folklor.

Przewodniki:

Mondalski Wiktor: Polesie. Cz. I. Zarys wiadomości ogólnych. Brześć nad Bugiem 1927.

Niezbrzycki Jerzy: Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studjum terenu. Warszawa 1931. Wojsk. Inst. Geogr. — zł. 22.

Kazimierz Moszyński: Polesie.

R. Horoszkiewicz: Pińsk i jego okolice.

Schroniska szkolne:

BRZEŚĆ NAD BUGIEM — Państwowe Gimnazjum im. Traugutta	10	łóżek
ŁUNINIEC — Państwowe Gimnazjum —	10	„
PIŃSK — Państwowe Gimnazjum —	20	„
Szkolna przystań wioślarska (dla wycieczek wioślarskich)	10	„

Województwo Pomorskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Ziemia Chełmińska: Toruń. miasto rodzinne Kopernika (dom Kopernika), mury miejskie z bramami, ruiny zamku pokrzyżackiego, wielkie kościoły gotyckie, największy gotycki ratusz w Polsce z Muzeum Miejskiem, domy patrycjuszowskie, — Chełmża (dawna katedra, jeziora) — *Chełmno* (ratusz renesansowy, fara, mury miasta, parowy) — promem do *Świecia* (fara, zamek) — Sartawice — wałem ochronnym do *Grudziądza,* gdzie architektura gotycka. stare mury i bramy, olbrzymie mosty, sady i kępy na Wiśle. — Rogoźno — Radzyń — Wąbrzeżno — *Golub.*

Pojezierze Brodnickie: Brodnica — Nowe Miasto — Lubawa (100 jezior otoczonych lasami, — kościoły gotyckie, mury miejskie i ruiny zamków).

Dolna Wisła: Bydgoszcz, jako punkt wyjściowy, — Brdyujście — Fordon (most) — Ostromecko — Chełmno — Świecie — *Grudziądz* — Nowe — Gniew — Tczew (kościoły gotyckie).

Tczew — Starogard — Pelplin — Grudziądz.

Bory Tucholskie — Bydgoszcz — Koronowo (klasztor) — góra Łokietka — jeziora Byszew-

skie — Tuchola — stąd na *Czersk* na zachód do *Chojnic* (kościoły, bramy i mury miejskie, jezioro Charzykowskie).

Szwajcarja Kaszubska: pojezierze z wielką ilością jezior (173) oraz pasmem górskiem (Wieżyca 331 m.), — *Chojnice* — *Ostrowite* — *Wiele* (jezioro Wdzdze) — Kościerzyna (jezioro Garczyn) — stamtąd na Górę Wieżycę — Ostrzyce — do *Kartuz,* skąd następnie na Gdynię — Gdańsk i *Wejherowo.*

Wybrzeże nadbałtyckie: Puck (kościół, port, park) — Krokowo (pałac i park) — *Żarnowiec* (klasztor, jezioro) — Dębki — brzegiem do *Karwi* — na Jastrzębią Górę i do Rożewia, — stąd na *Wielką Wieś* — Hallerowo — Chałupy — Kuźnicę — *Jastarnię* — *Jastarnię Bór* — *Hel,* skąd parowcem do Gdyni.

Gdynia — w r. 1922 mała wioska rybacka, obecnie miasto i jeden z największych portów bałtyckich. Kąpielisko morskie w Kamiennej Górze. Port wojenny w Oksywiu. Z portu pasażerskiego wycieczki statkami na Hel. do Jastarni, Orłowa, Sopot i Gdańska. Wycieczki piesze do Orłowa. Redłowa, *Zagórza,* na *Oksywie* i Rewę.

Przewodniki:

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Województwie Pomorskiem. — Książnica - Atlas. — zł. 9.60.

M. Sydowa: Toruń, jego dzieje i zabytki (przewodnik). Toruń 1929. — zł. 2.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Grudziądzu. — zł. 0.50.

Ks. Wł. Łega: Przewodnik ilustrowany po Grudziądzu i okolicy. — zł. 1.20.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po Chełmnie i Świeciu. -- zł. 0.70.

Grabowski Jan inż.: Przewodnik po Chełmnie. Toruń 1929.

Frydrychowicz Romuald ks.: Nowy ilustrowany przewodnik po Pelplinie, wyd. 2. Pelplin 1929. — zł. 4.

J. Kołodziejczyk: Wycieczka na Pojezierze Brodnickie. (Przewodnik) — Warszawa 1930. P. T. Krajozn. — zł. 1.

K. Karasiewicz: Przewodnik po Borach Tucholskich. — zł. 0.70.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik ilustrowany po ziemi Kaszubskiej (od Chojnic do Starogardu po morze). — zł. 4.

Al. Majkowski: Przewodnik po Szwajcarji Kaszubskiej. — Warszawa 1924. P. T. K. — zł. 1.

B. Chrzanowski: Na kaszubskim brzegu.

Smoleński Jerzy: Morze i Pomorze. — Poznań. Wyd. Polskie R. Wegnera „Cuda Polski". — zł. 14.

Gulgowski Izydor: Kaszubi. Kraków 1924. Księg. Geog. „Orbis".

Karczewski Stanisław: Brzegiem Bałtyku. Przewodnik geologiczny po polskich brzegach Bałtyku. Warszawa 1926. Gebethner i Wolf.

Przewodnik po Gdyni, wybrzeżu i Szwajcarji Kaszubskiej. Wydawnictwo Gdyńskiego Związku propagandy turystycznej, opracował mg. Bolesław Koselnik.— Gdynia 1931. —- zł. 3.50, dla szkół zł. 2.45.

Co każdy o morzu wiedzieć powinien? Praca zbiorowa pod redakcją *Adama Uziembły.* Warszawa 1929. Liga Morska i R.

Downarowicz D.: Gdynia Port. Informator. P. A. T.

Schroniska szkolne:

BRODNICA — Publ. szkoła powsz. żeńska — 20 łóżek
CHEŁMNO — „ „ „ „ 20 „
CHOJNICE — „ „ „ męska — 20 „
CICHE — „ „ „ „ 20 „
CZERSK — „ „ „ „ 20 „
DZIAŁDOWO — „ „ „ „ 20 „
GDYNIA — „ „ „ stacja posiłkowa. (Opłata za nocleg 40 groszy, łóżka z materacami) — 100 „
GDYNIA-CHYLONJA — Publ. szkoła powszech. 20 „
GDYNIA-OKSYWIE — „ „ „ 20 „
GOLUB — „ „ „ 10 „
HEL — „ „ „ 10 „
JASTARNIA-BÓR — „ „ „ 10 „
KARTUZY — Miejska szkoła powszechna 20 „ (łóżka z materacami).
KARWIA — Publiczna szkoła powszechna 10 „
MAŁY-KACK — „ „ „ 10 „
OSTRZYCE — „ „ „ 10 „
ŚWIECIE — (ul. Sienkiewicza) — Publiczna szkoła powszechna — 10 „
TORUŃ — Męska szkoła wydziałowa — Plac Św. Katarzyny 20 „
WEJHEROWO — Publiczna szkoła powszechna ul. OO. Reformatów Nr. 16 20 „
WIELE — (powiat Chojnicki, w pobliżu jeziora Wdzydze) — Publiczna szkoła powsz. 20 „
WIELKA WIEŚ — „ „ „ 20 „
ZAGÓRZE — „ „ „ 20 „
ŻARNOWIEC — „ „ „ 20 „

Schroniska społeczne:

PUCK — Schronisko Polsk. Tow. Krajoznawczeog, przy dworcu kolejowym, pod opieką Oddziału P. T. K. w Poznaniu. — Łóżka z pościelą. Opłaty 1—2 zł. za nocleg, wycieczki szkolne 50 gr. od osoby za noc. Gospodyni zarządzająca: p. Ksenia Witkowska. Wyżywienie można otrzymać na miejscu 64 miejsc

TORUŃ — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego pod opieką Zarządu Oddziału P. T. K. Opłata za nocleg dla młodzieży 80 groszy; gospodarz p. Marjan Kopliński (ul. Przedzamcze 9) 50 „

GRUDZIĄDZ — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego — ulica Forteczna 27. (Łóżka, sienniki i pościel). Zgłoszenia u kasztelana szkoły p. F. Zielińskiego. Opłata 1 zł. — dla młodzieży 50 gr. 28 „

W GDYNI udziela informacyj z zakresu turystyki Gdyński Związek Propagandy Turystycznej (biura w Komisarjacie Rządu przy ul. Starowiejskiej), oraz Biuro informacyjno-turystyczne w kiosku przy dworcu.

w WEJHEROWIE Nadmorski Związek propagandy tyrystycznej (gmach Starostwa morskiego).

Województwo Poznańskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Poznań: Katedra ze Złotą Kaplicą, w której mauzoleum Mieszka i Bolesława Chrobrego. Kościół N. M. Panny i Psałterja. W gmachu dawnej Akademji Lubrańskich muzeum djecezjalne. Wspaniały ratusz renesansowy. Fara. Muzeum Wielkopolskie. Bibljoteka Raczyńskich. Teatr Wielki, Gmachy Uniwersytetu, Tereny Wystawowe. Ogród Zoologiczny. Miasto-Ogród: Sołacz. — Kościoły, parki, skwery, stadjony sportowe, przystanie wioślarskie. Wycieczki bliższe: do Puszczykowa, do Rogalina (pałac Raczyńskich z galerją obrazów), — do *Kórnika* (zamek ze zbiorami muzealnemi i bibljoteką).

Gniezno ze starą i piękną katedrą, w której grób św. Wojciecha, sarkofagi prymasów, wrota bronzowe z uplastycznieniem dziejów św. Wojciecha. Trzemeszno, gdzie grób Dąbrówki. — Mogilno, — Strzelno — *Kruszwica* nad Gopłem z Mysią Wieżą i romańską kolegjatą, — *Inowrocław* (zakład kąpielowy, warzelnia soli), stąd na Toruń lub Bydgoszcz.

Bydgoszcz — miasto piękne i przemysłowe. ośrodek sportu wioślarskiego. Fara. Muzeum. Kościół Klarysek.

Godne zwiedzenia miasta: Leszno, Kościan, Szamotuły, Wągrowiec, Radzyna.

Z Gniezna lub Wrześni do jeziora *Powidz.*

Międzychód. — Sierakowo (pojezierze), — Wronki, Czarnków, Chodzież.

Pleszów — Gołuchów (pałac z parkiem i zbiorami) — Żuków — Śmiłów — dolina Warty. Miłosław (park, pałac, kościół), Winnogóra z grobem Dąbrowskiego. Czerniejewo (pałac, zbiory sztuki), Gniezno.

Przewodniki:

J. Smoleński: Wielkopolska. — Poznań. Wyd. Polskie R. Wegnera „Cuda Polski" 1930. — zł. 14.

Pajzderski. Poznań. (Nauka i sztuka T. XIV. zł. 9.

J. Kilarski: Przewodnik po Poznaniu. — Książnica Atlas 1929. — zł. 4.20.

Dr. M. Orłowicz: Przewodnik po Poznańskiem. Lwów 1920. — zł. 1.80.

Ruciński: Przewodnik po Poznaniu. — Poznań Księg. św. Wojciecha 1929.

Zabytki Wielkopolskie: Ilustr. przewodnik po Poznaniu i Wielkopolsce. — Nakł. Marcina Derdy. Poznań 1929.

Grycz Józef: Zamek Kórnicki i jego zbiory. 1921. Nakł. Biblj. Kórnickiej.

Wycieczki dookoła Poznania poradnik dla młodzieży. 1930. Nakładem decernatu W. F. przy Magistracie m. Poznania — zł. 0.50.

J. W. Lebiedzińskich — Gniezno 1929. — zł. 2.

Władysław Sperczyński: Gopło i Kruszwica. — Poznań 1923.

Panieńska Teresa: O Kujawach i Inowrocławiu. — Inowrocław 1929. — zł. 1.50.

Świątkowski W.: Nad wodami Warty, Gopła i jezior Kujawsko - Wielkopolskich. Warszawa 1930.

Fidler Konrad i Moreleroski Józef: Bydgoszcz — 1929. Bydgoszcz P. T. Krajozn.

Świderski Bol. dr.: Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej. — Leszno 1929.

Przewodnik po Muzeum w Gołuchowie. — Poznań. Księg. św. Wojciecha. 1929.

Schroniska szkolne:

BYDGOSZCZ — Przystań wioślarska Państw. Gimnazjum humanistycznego (łóżka z materacami) 20 łóżek

GNIEZNO — 7 kl. publ. szkoła powszechna, ul. św Jana 20 „

INOWROCŁAW — Szkoła rolnicza Wielkopolskiej Izby Rolniczej (tylko w okresie letnim) — (20 łóżek, reszta miejsc na siennikach) 45 miejsc

KÓRNIK — 7 kl. publ. szkoła powszechna — 20 łóżek

KRUSZWICA — 7 kl. publ. szkoła powszechna ulica Szkolna 4 — 20 „

PLESZEW — Szkoła Wydziałowa — 20 „

POWIDZ — Publiczna szkoła powszechna — 20 „

POZNAŃ — Szkoła powszechna przy ul. Wielkie Garbary 26. Schronisko urządzone przez Wydział Szkolny Magistratu. Pomieszczenie na 230 osób. Łóżek ogółem 150, w tem szkolnych 60, (230 sienników i kocy, 300 prześcieradeł).

Schroniska społeczne:

BYDGOSZCZ — Miejskie Gimnazjum żeńskie — ul. Staszica 5—8 (schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego). Zgłoszenia: ul. Libelta 5. Opłata 1 zł. 20 miejsc

POZNAŃ — Schronisło Wydziału Turystycznego przy Targach Międzynarodowych. Pawilon schroniska posiada 20 sal, które pomieścić mogą 300 osób. Urządzenie: 50 kompletów łóżek z pościelą i 250 sienników z kocami. Cena kwatery: 50 gr. do 2 zł. od osoby na dobę.

Miejski dom przy ul. Grunwaldzkiej (dawny Hotel Polonja) — udziela noclegów ulgowych, o ile wycieczka pozostaje w Poznaniu ponad 1 dzień.

Województwo Stanisławowskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Stanisławów — stolica województwa.

Beskidy Wschodnie:

Nadwórna, Delatyn, Jaremcze, Mikuliczyn, Tatarów, Worochta, — doliną Prutu — *szlak klimatyczny.*

Nadwórna, Pasieczna, *Zielona,* Rafajłowa. Przełęcz Pantyrska.

Czarnohora: Worochta — Howerla (2058 m.) grzbietem na Popa Iwana — doliną Czeremosza *do Żabiego — Kuty — Kosów* — Kołomyja.

Gorgany — na Wysoką — Sywulę i Chomiak.

Bieszczady — doliną Oporu — Stryj — Bubniszcze (fantastyczne skały piaskowcowe) — *Skole* (wyjście na Paraszkę) — Hrebenów — Tuchla — Sławsko (wyjście na Trościan, Zielony Wierch i Wysoki Wierch. — tereny narciarskie.

Dniestrowy Jar — Halicz — Niżniów — Rakowiec (zamek) — Pniów — dalej do Uścieczka, Zaleszczyk i Okopów św. Trójcy (patrz wojew. tarnopolskie) — najpiękniejsze wycieczki łodzią.

Przewodniki:

Dąbrowski Romuald inż.: Przewodnik ilustrowany po województwie stanisławowskiem (z mapą). Stanisławów 1930.

Gajkowski Stanisław. Stanisławów i jego pamiątki z dawnych czasów. Stanisławów. Księg. B. Jasielskiego 1922.

Dudryk M.: Przewodnik narciarski po terenach Karpat Wschodnich. — 1925. — zł. 1.

Schroniska szkolne:

DELATYN — 7 kl. publiczna szkoła powszechna	20	łóżek
JAREMCZE — Publiczna szkoła powszechna —	20	„
KOSÓW — Publiczna szkoła powszechna żeńska	20	„
KUTY — 7 klas. publiczna męska szkoła powsz.	20	„
MIKULICZYN — Publ. szkoła powszechna —	20	„
NADWÓRNA — „ „ „	20	„
NIŻNIÓW — „ „ „	10	„
SKOLE — Publ. szkoła żeńska powszechna —	20	„
STANISŁAWÓW — Publiczna szkoła powszechna żeńska (ul. Szopena 1)	20	„
ZIELONA (pow. Delatyn). — Publ. szkoła powszechna	10	„
ŻABIE — 3 kl. publ. szkoła powsz. „Żabie Ilcia"	20	„

Schroniska społeczne:

DIŁEK — Stacja turystyczna Pol. Tow. Tatrzańskiego 10 miejsc

WOROCHTA — Dworek Czarnohorski Pol. Tow. Tatrzańskiego 80 miejsc

Schroniska górskie:

NA JALU NAD ŁOMNICĄ (Gorgany) — schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego 25 miejsc

SŁAWSKO (Bieszczady) — schronisko Karpackiego Tow. Narciarzy 75 „

NA ZAWIŚLAKU POD HOWERLĄ — schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego 65 „

Województwo Śląskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Zagłębie przemysłowe: Katowice — Królewska Huta — Mysłowice — Nowe Hajduki — Świętochłowice — Chorzów — Lipiny — Nowy Bytom — Ruda — Mikołajów — Rybnik — Tarnowskie Góry — Lubliniec — zakłady przemysłowe, kopalnie węgla, huty żelaza, cynku, ołowiu.

Pszczyna (rezerwaty leśne) — Jastrzębie i Goczałkowice — uzdrowiska.

Barania Góra i źródła Wisły.

Cieszyn — rozdarty na dwie części granicą polsko-czechosłowacką, — położony malowniczo nad Olzą, — góra zamkowa ze starą wieżycą piastowską, kościoły, Muzeum Śląskie. — *Goleszów* — *Ustroń* — stąd doliną Wisły do wsi *Wisła.* Wycieczka na Baranią, do źródeł Czarnej Wisełki, do wodospadów Białej. Przez przełęcz Kubalonkę do *Istebnej,* skąd powrót na Molówkę.

Bielsko — ośrodek przemysłu sukienniczego — *Bystra* — *Brenna* — *Szczyrk* — Żywiec — wycieczki okrężne w pasmie wiślańskim, na Magórkę i w Beskid Żywiecki.

Bielsko — Bystra — *Szczyrk* — Salmopol.

Przewodniki:

Przewodnik ilustrowany po Województwie Śląskiem *dr. M. Orłowicz.* (Książnica Atlas) — cena zł. 3.75. — Województwo Śląskie 1918 — 1928.

Morcinek Gustaw: Śląsk. — Poznań. Wyd. Polskie R. Wagnera „Cuda Polski" 1932 (w druku).

K. Sosnowski: Przewodnik po Beskidach Zachodnich. Kraków — wyd. III. — zl. 8.60.

Galicz Jan dr.: Przewodnik po Beskidzie Śląskim i Śląsku Cieszyńskim. — Cieszyn. Nakł. Oddziału Cieszyńskiego Pol. Tow. Tatrzańskiego „Beskid Śląski" — 1931.

Podzorski A.: Ilustr. przewodnik po Wiśle. — Wisła. Druk. Ustroń 1930.

Pietrzykowski Karol: Bielsko, Śląsk — Bielsko 1929.

Schroniska szkolne Śląskiej Wojew. Komisji Turystycznej.

opłata 50 gr.

BIELSKO — Bursa im. Paderewskiego ul. Starobilska 5	40 łóżek
BRENNA — Publiczna szkoła powszechna —	10 „
BYSTRA — „ „ „	20 „
CIESZYN — Bursa Pol. Macierzy Szkolnej — ul. Stalmacha 14	40 „
GOLESZÓW — Publ. szkoła powszechna —	20 „
ISTEBNA — Publiczna szkoła powszechna —	10 „
KATOWICE — Państwowe Gimnazjum — ul. Mickiewicza	20 „

KRÓLEWSKA HUTA — Państw. Gimnazjum — Gimnazjalna 6 — 30 łóżek
SKOCZÓW — Publ. szkoła powszechna — 20 „
USTROŃ - POLANA—Publ. szkoła powszechna — 20 „
WISŁA — Publiczna szkoła powszechna — 40 „

Schroniska społeczne:

BUCZE HARCERSKIE — k. Górek Wielkich St. kol. Skoczów) — Harcerska Szkoła Instruktorska ze schroniskiem 20 łóżek
ISTEBNA-ZADZIE — Schronisko Organizacji Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju. — W okresie wakacyjnym 20 miejsc

Schroniska górskie:

Na BARANIEJ GÓRZE przy źródłach Wisły — schronisko Pol. Tow Tatrzańskiego 130 miejsc
Na BŁATNEJ—schronisko Tow. Przyjaciół Przyrody w Bielsku 30 „
Na KLIMCZAKU — schronisko Tow. Beskiden Verein 80 „
Na MAGÓRZE—schronisko Tow. Beskiden Verein
Na MAGÓRCE — schronisko Tow. Beskiden Verein 80 „
Na RÓWNICY obok Ustronia — schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego 120 „
W SALMOPOLU — (obok Szczyrku) — Tow. Beskiden Verein 20 „
Na STOŻKU — schronisko Pol. Tow. Tatrzańskiego 120 „

Województwo Tarnopolskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Ożydów — Olesko (zamek i kościoły, — miejsce urodzenia Wiśniowieckiego i Sobieskiego) — do *Podhorzec*, gdzie zamek Sobieskich i Rzewuskich, kościół, wspaniały park i monaster Bazyljanów na Pleśnisku.

Złoczów (zamek, kościół) — *Podhorce* — Podkamień (klasztor na skale) — stąd na Poczajów — Krzemieniec lub na Załoźce (Woroniaki) — *Zbaraż* — do *Tarnopola* (grody i zamki — w *Tarnopolu* kościół Dominikanów) — dalej na Mikulińce — *Trembowlę*, gdzie ruiny zamku. kamieniołomy, step Pantalicha.

Miodobory — *Tarnopol* — *Skałat* — Grzymałów — Touste — Husiatyn.

Brzeżany — z zamkiem Sieniawskich, kościołami i stawem, — piękny jar Złotej Lipy.

Buczacz — jar Strypy — Jazłowiec z ruinami zamku — jar Dniestru — Czerwonogród — *Uścieczko* — *Zaleszczyki* (piękne widoki, skały, zamki, sady morelowe, winnice) — *Bilcze Złote* — *Krzywcze* z wspaniałemi jaskiniami — *Okopy św. Trójcy.*

Przewodniki:

Przewodnik po Województwie Tarnopolskiem. — Nakładem Podolskiego Tow. Euryst. Krajoznawcz. w Tarnopolu 1928. Oprawny, cena — zł. 6.—

Kunzek Tomasz: Nasze Podole. Opis krajoznawczo-turystyczny wojew. tarnopolskiego. — Tarnopol 1930.

Wł. Kryczyński: Zamek w Podhorcach. Bibljoteka Powszechna. Wyd. Zuckerkandla w Złoczowie.

Inż. Żmigrodzki Kazimierz: Powiat złoczowski. Złoczów 1927. Nakł. Powiat. Tow. Krajoznawczego.

Dr. Łucja Charewiczowa: Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów 1929. Wyd. Powiat. Tow. Euryst. Krajozn.

Janusz Czołowski: Zabytki powiatu tarnopolskiego. Tarnopol 1926.

Opacki Józef: Przewodnik po Czortkowie i okolicy. Nakł. Oddziału Podol. Tow. Turyst. i Krajozn. Czortków 1931.

Urbański Wincenty: Przewodnik po powiecie buczackim. Buczacz 1931. Nakł. Oddziału Podol. Tow. Turyst. - Krajozn.

Schwartz Józef: Przewodnik informacyjny po Zaleszczykach i okolicy. — Tarnopol 1931. Wyd. Podol. Tow. Tur. Krajozn.

Schroniska szkolne:

BILCZE ZŁOTE — (pow. Borszczów) — 7 kl. szkoła powszechna — 20 łóżek

BUCZACZ — Państw. Gimnazjum — ul. Słowackiego 18 — 20 „

OKOPY ŚW. TRÓJCY — Publ. szkoła powszechna — 10 „

PODHORCE — 4 kl. publ. szkoła powszechna 20 łóżek
SKAŁAT — 7 kl. „ „ „ 20 „
TARNOPOL — Publiczna szkoła powszechna, ul. Lelewela. 20 „
TREMBOWLA — 7 kl. Publiczna szkoła powszechna, męska 20 „
UŚCIECZKO — Publ. szkoła powszechna — 10 „
ZALESZCZYKI — Państwowe Seminarjum nauczycielskie 20 „
ZBARAŻ — 7 kl. męska publ. szkoła powszechna im. Skrzetuskiego 20 „

Schroniska społeczne:

KRZYWCZE GÓRNE (pow. Borszczów) — schr. Podol. Tow. Turyst. Krajoznawczego w Tarnopolu — w Zamku 20 miejsc

ZALESZCZYKI — schronisko Podolskiego Tow. Turystyczno - Krajoznawczego w Seminarjum nauczycielskiem, (dom wycieczkowy w budowie) 20 „

Województwo Warszawskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Wycieczki jednodniowe: z Warszawy do Bielan i Młocin, — do puszczy kampinoskiej, — do Mieni, — do Otwocka, — do Wilanowa, — do Czerska, — do Ciechanowa i Opinogóry; przez Sochaczew do Żelazowej Woli, miejsca urodzenia Chopina — do Brochowa i puszczy kampinowskiej — dla wycieczki *dwudniowej* nocleg w *Zaborowie.*

Modlin — Zakroczym — Czerwińsk (opactwo) — Wyszogród — *Płock* (katedra, groby królewskie, Muzeum Tow. Naukowego i Muzeum djecezjalne) — Dobrzyń — Włocławek (katedra, muzeum Pol. Tow. Kraj.) — Nieszawa — Ciechocinek.

Zegrze — Zegrzynek — Serock — Pułtusk — Maków — Przasnysz — Chorzele.

Łowicz — kolegjata, kościół św. Ducha, grodzisko zamkowe, muzeum, — Arkadja (park z XVIII w., — pałac Radziwiłłów.

Łowicz — Zduny — Złaków Kościelny (Ognisko księżackie kultury, sztuki i przemysłu ludowego).

Chodecz — jeziora kujawskie.

Przewodniki:

Informacyjno - turystyczny przewodnik po województwie warszawskiem, opracowany przez Warszawski Wojewódzki Komitet Regjonalny i Polskie Tow. Krajoznawcze, Oddział Warszawski. Warszawa 1932.

Okolice Warszawy. Krajobraz i zabytki. Praca zbiorowa. P. T. K. Warszawa 1927 — zł. 1.50.

Przewodnik geologiczny po Warszawie i okolicy — praca zbiorowa. Warszawa 1927.

R. Kobendza i J. Kołodziejczyk: Przewodnik florystyczny po okolicach Warszawy.

Cztery wycieczki do Puszczy Kampinoskiej — *J. i R. Kobendzów* — Warszawa 1929. P. T. K. — zł. 0.50.

Al. Janowski: Wycieczki do Starego Otwocka. — Warszawa 1926. — P. T. Krajozn. — zł. 0.50.

E. Łuniński: Wilanów. Warszawa 1915. — zł. 4.

Al. Janowski: Wycieczka do Czerska. — Warszawa 1926. P. T. K. — zł. 0.50.

Al. Janowski: Wycieczka do żelazowej Woli. — Warszawa 1926. P. T. K. — zł. 0.50.

Grzelak W.: Łódką z biegiem Wisły. Warszawa 1931. — zł. 8.

Macieszyna Marja: Katedra Płocka. Wyd. 2. Płock 1922. Tow. Nauk.

P. Czarnecki: Ilustrowany przewodnik po Włocławku i okolicy. Włocławek 1931. Nakł. Kom. Regjon.

Jankowski St.: Przewodnik ilustr. po Włocławku. Włocławek 1922.

Dembicki Ignacy dr.: Ciechocinek. C. 1930.

W. St. Gwarecki: Przewodnik historyczny po Pułtusku. — Pułtusk 1930.

A. Bluhm - Kwiatkowski: Przewodnik po Łowiczu. — Łowicz P. T. K. 1927.

Oczykowski Romuald: Przechadzka po Łowiczu. Wyd. 2. Łowicz 1922.

Chmielińska Anna: Księżacy. (Łowiczanie). Kraków 1925. Księg. Geog. „Orbis".

Ks. dr. Łomiński Leon: Spała i jej okolice. Łódź 1930.

Schroniska szkolne:

CHODECZ — Publiczna szkoła powszechna	20 łóżek
ŁOWICZ — Bursa seminarjum nauczycielskiego	20 „
PŁOCK — Publiczna szkoła powsz. im. św. Jadwigi ul. Dobrzyńska 17 (łóżka z materacami)	30 „
„ — Harcerskie schronisko wycieczkowe dla wycieczek wodnych w Harcerskiej Przystani Wioślarskiej (opieka i naprawa łodzi — adresować: Płock, skrzynka pocztowa nr. 5)	20 miejsc
ZABORÓW — (pow. Warszawski) — na skraju puszczy kampinoskiej) Publiczna szkoła powszechna	20 łóżek

Województwo Wileńskie.

Najważniejsze i najciekawsze wycieczki:

Wilno — obok Lwowa i Krakowa najpiękniejsze miasto polskie, pełne pamiątek i wspomnień. Ostra Brama, kościół św. Teresy, Góra Zamkowa, katedra — w niej kaplica św. Kazimierza i skarbiec, kościół św. Anny, Góra Trzech Krzyży, kościół na Antokolu, kościół św. Piotra i Pawła, Muzeum, cmentarz na Rossie.

Wycieczki statkiem do Werek i Zielonych Jezior.

Ponary — Landwarów — *Troki* na przesmyku między jeziorami, fara, ruiny zamków: lądowego i na wyspie.

Wilno — Mickuny — Ławaryszki (puszcza) — Michaliszki — miasteczko i jezioro Świr — Kobylnik — największe w Polsce jezioro *Narocz* — Miadzioł (nad jeziorem tejże nazwy).

Brasław — Druja — *Dzisna* — malowniczy krajobraz — jeziora.

Wilno — Miedniki Królewskie (ruiny zamku) — Oszmiana — Holszany (stary pałac z parkiem). — Boruny (kościół pobazyljański. — piękne położenie), Krewo (ruiny zamku).

Przewodniki:

Prof. J. Kłos: Dwa dni w Wilnie. — Wilno 1929. Wyd. P. Touring - Klubu.

J. Kłos: Wilno — Przewodnik krajoznawczy. Wyd. 2. P. T. K. Wilno 1929. — zł. 2.

Zahorski Władysław: Przewodnik po Wilnie. — Wilno 1927. Nakł. i druk J. Zawadzkiego — zł. 2.

Studnicki W.: Wilno. Przewodnik. — Wilno 1921.

Jarocki Stanisław: Okolice Wilna. — Wilno 1923. Nakł. Druk. J. Zawadzkiego — zł. 1.60.

Wołłosowicz Stanisław: Ziemia wileńska. Kraków 1925. Nakł. księg. „Orbis" — zł. 3.40.

Wilno i ziemia wileńska. Wyd. Regj. Komitetu Wojew. w Wilnie 1929.

Schroniska szkolne:

BRASŁAW — 7 kl. publiczna szkoła powszechna — 20 łóżek

DZISNA — Państwowe Gimnazjum — 20 „

NOWE TROKI — Państwowe Seminarjum nauczyciel.. ul. Szkolna 6 (łóżka z materacami) 30 „

WILNO — Państwowe Gimnazjum im. Słowackiego. Schronisko Kuratorjum Okręgu Szkolnego czynne przez cały rok 60 „
Łóżka z materacami i pościelą, jadalnia. Opłata za nocleg 50 gr. Zgłoszenia kierować: Państw. Gimnazjum im. Słowackiego, ul. Dominikańska 3. Kierownik szkolnego schroniska (telefon 100).

Schroniska społeczne:

WILNO — Schronisko Pol. Tow. Krajoznawczego ul. św. Anny 13, pod opieką p. Zofji Kiewliczowej z ramienia Zarządu Oddziału. Opłata za nocleg dla młodzieży 1 zł., następne noclegi 50 gr. Gospodarz: Siostry Zakonne 30 miejsc

TROKI — Schronisko Ligi Morskiej i Kolonjalnej. Noclegi za zezwoleniem Zarządu. Opłata: 3 zł. i 2 zł. 20 łóżek

NAROCZ — Schronisko Tow. przyjaciół Naroczy.

Województwo Wołyńskie.

Najważnejsze i najciekawsze wycieczki:

Krzemieniec — Ateny Polskie — malowniczo położony, — Góra Bony — Liceum — cmentarz z grobem matki Słowackiego. — *Wiśniowiec,* pałac ks. Wiśniowieckich, — *Poczajów* z wspaniałą ławrą z 18 wieku, zbudowaną przez Mikołaja Potockiego, — stąd na Podkamień lub Dubno.

Łuck — stolica województwa, z ruinami zamku, katedrą, kościołem Bernardynów, synagogą, — Ołyka (pałac Radziwiłłów) — Klewań — Równe Wołyńskie.

W Ostrogu, Dubnie, Włodzimierzu i Korcu pamiątki i zabytki architektoniczne.

Kostopol — w okolicy kopalnie bazaltu i granitu — pola azaljowe. — (Berestowiec — Janowa Dolina — Azalea pontica w okolicy Ludwipola).

Luboml — *Szack* — Świtezie wołyńskie — Włodawa.

Przewodniki:

Dr. M. Orłowicz: Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck 1929. Nakładem Wołyńsk. Tow. Krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku.

Wojnicz Adam: Łuck na Wołyniu. Opis hist.-fizjograf. Łuck 1922.

Krzemieniec: Praca zbiorowa. Warszawa 1926. P. Tow. Krajozn. — zł. 4.

Schroniska szkolne:

KOSTOPOL — 7 kl. publ. szkoła powsz. im. Staszica	20 łóżek
KRZEMIENIEC — Schronisko Liceum Krzemienieckiego	50 ,,
OSTRÓG — Publ. szkoła powsz. Nr. 1 im. Staszica (ul. 3 Maja)	20 ,,
POCZAJÓW — 7 kl. publ. szkoła powsz. w Nowym Poczajowie	20 ,,
SZACK — Publiczna szkoła powszechna —	20 ,,
WIŚNIOWIEC — 7 kl. szkoła powsz. w Nowym Wiśniowcu	20 ,,

Gdańsk.

Gdańsk — od wieków port polski. Godne obejrzenia: wysokie i przestrzenie kościoły zwłaszcza kościół Najśw. Marji Panny,—domy patrycjuszów z (XVI do XVIII wieku), Ratusz, Dwór Artusa, Zielona Brama, Muzeum, Motława, śpichrze, Nowy Port, Gmina Polska.

Wycieczki do Oliwy (kościół pocysterski) i do Sopot.

Przewodniki:

Przewodnik po Gdańsku Macierzy Szkolnej. Gdańsk 1929.

Dr. M. Orłowicz: Ilustrowany przewodnik po Gdańsku, Warszawa 1928. — Pol. Tow. Krajoznawcze. — Cena zł. 4.80.

Ks. dr. T. Kruszyński: Przewodnik po Gdańsku i okolicy.

Na dworcu: Biuro informacyjne dla spraw wycieczkowych i turystycznych. Biuro dostarcza wycieczkom za skromną opłatą przewodników, — wskazuje polskie restauracje, — skierowuje do schronisk noclegowych, — udziela informacyj i załatwia formalności, związane z pobytem wycieczek w Gdańsku (sprawy pozwoleń na wjazd).

Komisarjat Generalny Rzplitej Polskiej mieści się przy Neugarten Nr. 27.

Gimnazjum Polskie: Petershagen. Am Weissen Turm 1.

Schroniska wycieczkowe polskie.

Polski Dom Akademicki, Ognisko wycieczkowe we Wrzeszczu — ul. Heeresanger Nr. 11a, miejsc 100. Opłata za nocleg 60 fen.

Dom Polski — ul. Wallgasse Nr. 16a. Schronisko noclegowe dla wycieczek szkolnych o 100 łóżkach, utrzymywane przez Gminę Polską. Opłata za noc, wzgl. dobę, wynosi od ucznia szk. pow. 40 fen.
„ „ „ śred. 60 „

UWAGA: Do wjazdu na terytorjum Wolnego Miasta Gdańska potrzebny jest dowód osobisty, — dla wycieczek zbiorowych t. zw. „Wykaz zbiorowy", potwierdzony przez Generalny Komisarjat Rz. Pol. i przez Senat Gdański. W tym celu kierownictwo szkoły, urządzającej wycieczkę, powinno sporządzić wykaz imienny uczestników wycieczki i dać go do potwierdzenia w właściwem starostwie, że wszyscy umieszczeni w wykazie są obywatelami polskimi.

Tak sporządzony i potwierdzony wykaz przesłać należy następnie na kilka dni przed zamierzonym wyjazdem do Biura informacyjnego dla spraw wycieczkowych i turystycznych w Gdańsku (Dworzec Główny — poczta polska), które zajmie się uzyskaniem zezwolenia na wjazd w Generalnym Komisarjacie Rz. Pol. i Senacie Gdańskim.

SPIS RZECZY.

WYKAZ ALFABETYCZNY MIEJSCOWOŚCI
W KTÓRYCH ZOSTAŁY ZORGANIZOWANE SZKOLNE SCHRONISKA WYCIECZKOWE

1. Augustów
2. Białowieża
3. Bielsko
4. Bilcze Złote
5. Bodzentyn
6. Brasław
7. Brenna
8. Brodnica
9. Brześć n/Bugiem
10. Buczacz
11. Bydgoszcz
12. Bystre
13. Chełmno
14. Chodecz
15. Chojnice
16. Ciche
17. Cieszyn
18. Czersk
19. Częstochowa
20. Delatyn
21. Drohobycz
22. Druskienniki
23. Dukla
24. Działdowo
25. Dzisna
26. Gdynia
27. Gdynia-Chylonja
28. Gdynia-Oksywje
29. Gniezno
30. Goleszów
31. Golub
32. Grodno
33. Hel
34. Inowrocław
35. Istebna
36. Jabłonka
37. Jaremcze
38. Jastarnia Bór
39. Jordanów
40. Kalisz
41. Kalwarja Zebrzydowska
42. Kartuzy
43. Karwia
44. Katowice
45. Kazimierz n/Wisłą
46. Kielce
47. Kosów
48. Kostopol
49. Kórnik
50. Kraków
51. Krosno
52. Krościenko
53. Królewska Huta
54. Kruszwica
55. Krynica wieś
56. Krzemieniec
57. Kuty
58. Lipnica Mała
59. Lipnica Wielka
60. Lublin
61. Lwów
62. Łowicz
63. Łódź
64. Łuniniec
65. Mały Kack
66. Maniowy
67. Mikuliczyn
68. Milówka
69. Mir
70. Morgowniki
71. Mszana Dolna
72. Muszyna
73. Myszyniec
74. Nadwórna
75. Nałęczów
76. Nieśwież
77. Niżniów
78. Nowogródek
79. Nowa Słupia
80. Nowe Troki
81. Nowy Sącz
82. Nowy Targ
83. Ojców
84. Okopy św. Trójcy
85. Olkusz
86. Opatów
87. Ostróg
88. Ostrzyce
89. Pińsk
90. Piotrków
91. Piwniczna
92. Pleszew
93. Płock
94. Poczajów
95. Podhorce
96. Powidz
97. Poznań
98. Puławy
99. Rytro
100. Sandomierz
101. Serwy
102. Skała (pod Ojcowem)
103. Skałat
104. Skoczów
105. Skole
106. Sosnowiec
107. Sromowce Niżne
108. Stanisławów
109. Szack
110. Szczyrk
111. Świecie
112. Świteź
113. Tarnopol
114. Tomaszów Mazow.
115. Toruń
116. Trembowla
117. Turka
118. Ujazd
119. Uścieczko
120. Ustroń-Polana
121. Warszawa
122. Wejherowo
123. Wiele
124. Wielka Wieś
125. Wigry
126. Wilno
127. Wisła
128. Wiśniowiec
129. Witów na Podhalu
130. Zaborów
131. Zagórze (pod Gdynią)
132. Zaleszczyki
133. Zamość
134. Zawoja
135. Zbaraż
136. Zielona (pow. Delatyn)
137. Złoty Potok (Janów)
138. Żabie
139. Żarnowiec
140. Żegiestów
141. Żywiec

Zakł. Graf. „Polska Zjednoczona", Warszawa, Nowolipie 2